

EEN GROEN LINKSE SAMENWERKING

De redenen van de PPR tot samenwerking met de klein-linkse partijen van 1977 tot en met 1989

Abstract

In de jaren van haar bestaan was de PPR altijd op zoek naar samenwerking met andere partijen, om een progressieve meerderheid in het parlement te bereiken. Eerst was de PvdA de voornaamste partner, maar vanaf 1977 veranderde dat en verschoof de aandacht langzamerhand naar de PSP en CPN, de andere klein-linkse partijen. Welke redenen had het PPR-bestuur om met deze partijen te samenwerken? Op verschillende momenten in de jaren '80 werkte de PPR met de PSP en CPN samen, vanwege weinig ideologische verschillen en om een machtsfactor te blijven in de Nederlandse politiek. Na een lang traject werd deze samenwerking voltooid met een gezamenlijk akkoord voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1989: Groen Links

Tom Plaum (s4341813)
Begeleider: dr. K.P.S.S. Vossen
Aantal woorden: 16424

Inhoud

Inleiding	4
Voorwaarden voor partijfusies	4
Geschiedenis van prominent partijlid	6
Overzichtswerken GroenLinks	7
Overzichtswerken Nederlandse politieke geschiedenis	8
Opzet onderzoek	9
Het ontstaan en de beginjaren van de PPR	11
Confessionele wortels	11
Progressieve samenwerking in de schaduw van het kabinet	13
Progressieve blok valt uit elkaar	14
Conclusie	15
Keuzes maken: PvdA of ‘klein-links’? (1977-1981)	16
Intern onderzoek en bestuurscrisis	16
Samenwerken voor Europa	18
In de marge op de kieslijst	18
Toenadering van de pacifisten	19
Lijstverbinding en inhoudelijke samenwerking	21
Op weg naar ‘Godebald’	22
Hopen op een koerswijziging	23
Conclusie	24
De groen-rode koers, op weg naar Europa (1981-1985)	26
Bereid tot samenwerking	26
Vorbereiding op Europa, deel II	26
Brede progressieve samenwerking voor Tweede Kamerverkiezingen	27
Kleur bekennen	28
Gezamenlijk op weg naar Europa	30
Initiatief nemen	32
Van gezamenlijke conferentie tot de stekker eruit trekken	33
Conclusie	35
Zelfstandig het sterkst, of toch niet? (1985-1989)	36
Op zoek naar een alternatief	36
‘Vrolijk’ alleen verder	37
FC Sittardia en opnieuw gesprekken voeren	38
Onderhandelen met gestrekt been	39

Een partijvoorzitter met een tegenstribbelend bestuur	40
Coup in PPR om tot akkoord te komen	42
Conclusie	44
Conclusie	45
Bibliografie	47
Primaire bronnen	47
Interviews	48
Secundaire literatuur	48
Digitale bronnen	49
Krantenartikelen	50

Inleiding

In dit onderzoek zal de rol van de PPR in het fusieproces met de andere klein-linkse partijen tot GroenLinks centraal staan. De PPR sprak met de CPN en PSP in de jaren tachtig over een electorale samenwerking en uiteindelijk zelfs een fusie. Onder één gemeenschappelijk program en kieslijst deden de drie partijen, samen met de EVP mee met de Tweede Kamerverkiezingen in 1989 onder de naam Groen Links. In november 1990 werd de partij officieel opgericht, waarna een jaar later de oorspronkelijke partijen zich ophieven.

Zoals het wetenschappelijke debat in het vervolg laat zien, zijn er verschillende redenen voor politieke partijen om samen te fuseren tot één partij. Bij de totstandkoming van GroenLinks was dat niet anders. De literatuur beschrijft uitgebreid hoe de PPR, CPN en PSP intern en onderling werd nagedacht over een samenwerking met elkaar. De studies over de PPR maken vooral gebruik van interviews uit de partijkrant, maar er wordt vrijwel niet gekeken naar hoe binnen de PPR-partijtop werd gediscussieerd tijdens bestuursvergaderingen over een eventuele fusie. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: Welke redenen gaven voor de PPR-partijtop de doorslag om te fuseren met de klein-linkse partijen tot Groen Links in de periode 1977-1989?

Voorwaarden voor partijfusies

In de loop van de Nederlandse politieke geschiedenis hebben meerdere partijen de krachten gebundeld en zijn ze samengegaan als één partij, zoals GroenLinks. Deze fusieprocessen worden door historicus Gerrit Voerman beschreven in zijn artikel 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek'. In dit artikel geeft hij aan hoe partijfusies ontstaan: 'Partijfusies ontstaan op breukvlakken in de maatschappelijk-politieke ontwikkeling. Vaak genoodzaakt door structurele electorale achteruitgang, die mede het gevolg is van deze fundamentele veranderingen, dienen de betrokken partijen hun gedachtengoed aan te passen aan de veranderende werkelijkheid. Door de dreigende teloorgang van vertrouwde (machts-)posities ziet men zich voor de vraag gesteld of zelfstandig voortbestaan nog mogelijk is, of dat samenwerking met anderen moet worden gezocht.'¹

Dit wordt mede geconstateerd door politicoloog Philip van Praag en socioloog Cees van der Eijk in de publicatie *Politicologie. Basisthema's & Nederlandse politiek*, geschreven onder een redactie van politicologen Van Praag en Uwe Becker. Zij bekijken partijen als ondernemingen en zien partijfusies als een manier voor de partijen om hun marktaandeel te behouden of te vergroten.² Dit sluit aan bij de theorie van politicologen Jean-François Godbout en Éric Bélanger in hun artikel 'A Theory of Party Mergers'. In dit artikel benaderen ze partijen ook als ondernemingen om het fenomeen

¹ Gerrit Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek', *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1991* (1992), 123-148, alhier 125.

² Uwe Becker & Philip van Praag (red.), *Politicologie. Basisthema's & Nederlandse politiek* (Apeldoorn, 2006), 141.

partijfusies te verklaren.³ Net als Van Praag en Van der Eijk zien Godbout en Bélanger een fusie als een manier om hun marktaandeel te vergroten. Daarnaast is een fusie voor de partijen voordelig op financieel gebied, omdat door een gezamenlijke campagne de kosten worden verminderd. De belangrijkste reden volgens Godbout en Bélanger om te fuseren als partij is synergie: een fusie moet meer opleveren dan de som der delen van de oorspronkelijke partijen.⁴

In andere artikelen vinden andere politicologen uit binnen- en buitenland ook voorwaarden voor het slagen van een partijfusie van meerdere politieke partijen. Politicoloog Ruud Koole ziet de structurele electorale achteruitgang en een voldoende politieke wil om samen te werken als voorwaarden voor partijen om te fuseren.⁵ In het artikel 'Towards an Analytical Framework for Party Mergers: Operationalising the Cases of the German Left Party and the Dutch Green Left' stellen de politicologen Charles Lees, Dan Hough en Dan Keith een model op voor partijfusies. Centraal in dit model staat het wederzijds vertrouwen tussen partijleden van de betrokken partijen. Zodra er voldoende vertrouwen is tussen de partijleden die zich met het fusieproces bezighouden, zijn deze bereid om meer risico's te nemen om de fusiepoging te laten slagen.⁶ Verderop in het artikel stellen de politicologen dat in het fusieproces tot GroenLinks de PPR in 1989 in eerste instantie dwars lag omdat de PPR-partijtop te weinig geloofde in de voordelen van een samenwerking. Er was dus te weinig vertrouwen.⁷

Volgens politicologen Hilde Coffé en René Torenvlied komt er meer kijken bij partijfusies dan enkel wederzijds vertrouwen. In hun artikel 'Explanatory Factors for the Merger of Political Parties' verwerpen ze het idee dat electorale resultaten en electorale verwachtingen an sich een reden zijn voor een partijfusie, omdat pas gefuseerde partijen vaak juist electorale verliezen lijden.⁸ Hiermee spreken zij de reden van Becker en Van Praag tegen, die een partijfusie zien als een manier om hun marktaandeel in de politiek te consolideren of zelfs te vergroten. Coffé en Torenvlied maken een onderscheid tussen contextuele factoren (sociaaleconomische veranderingen of het electorale systeem), interne partijfactoren (doelen van een partij en de invloed van de partijtop) en factoren tussen partijen (overeenkomsten tussen ideologie en samenwerking tussen partijen).⁹

Overeenkomsten tussen de partijideologieën is een belangrijke reden voor partijfusies, die zowel door Coffé en Torenvlied wordt gesignaleerd, als door politicologen Stefanie Beyens, Paul Lucardie en Kris Deschouwer. In hun artikel 'The Life and Death of New Political Parties in the Low Countries'

³ Éric Bélanger & Jean-François Godbout, 'A Theory of Party Mergers', *Canadian Political Science Association Meeting* (2005), 1-24, alhier 3.

⁴ Bélanger & Godbout, 'Theory Party Mergers', 6-8.

⁵ Ruud Koole, 'De onmogelijke fusie van D66 en VVD', *Namens* 5:4 (1990), 5-13, alhier 5.

⁶ Charles Lees, Dan Hough & Dan Keith, 'Towards an Analytical Framework for Party Mergers: Operationalising the Cases of the German Left Party and the Dutch Green Left', *West European Politics* 33:6 (2010), 1299-1317, alhier 1301-1303.

⁷ Lees, Hough & Keith, 'Framework Party Mergers', 1308.

⁸ Hilde Coffé & René Torenvlied, 'Explanatory Factors for the Merger of Political Parties', *UC Irvine CSD Working Papers* (2008), 1-14, alhier 1.

⁹ Coffé & Torenvlied, 'Factors Merger Political Parties', 2-6.

behandelen zij kort partijfusies in Nederland. Zij zien fusies als een trend in de Nederlandse politiek, waarvan het ontstaan van GroenLinks een onderdeel is. Het succes van de fusie tot GroenLinks komt volgens Beyens, Lucardie en Deschouwer doordat de partijen elkaar ideologisch niet met elkaar botsten en daardoor als nieuwe partij een gezamenlijk ideaal konden nastreven. Daarnaast noemen de politicologen het feit dat de partijtoppen van de drie partijen elkaar goed kenden vanwege hun betrokkenheid bij linkse actiegroepen in de jaren '70.¹⁰

Politicoloog Raimondas Ibenskas zet in zijn artikel 'Marriages of Convenience: Explaining Party Mergers in Europe' de redenen voor partijfusies, veelal hierboven genoemd, op een rij. Hij stelt verschillende hypothesen op omtrent redenen tot fuseren, bijvoorbeeld dat een fusie voor partijen aannemelijker is als de fusiepartij de kiesdrempel kan halen.¹¹ Uit zijn onderzoek blijkt dat partijfusies succesvoller zijn als de betrokken partijen eerder hadden samengewerkt en de partijen ideologisch bij elkaar liggen. Daarnaast helpen fusies de kiesdrempel te behalen en kunnen de fusiespartijen hun regeringspositie behouden.¹²

Samen met politicologen Nicole Bolleyer en Daniel Keith doet Ibenskas in het artikel 'The survival and termination of party mergers in Europe' ongeveer hetzelfde.¹³ Verder behandelen de politicologen de casus GroenLinks als een fusie die op papier niet zou kunnen slagen, maar dat het toch gelukt is. Vanuit de theorie van Bolleyer e.a. zou de GroenLinks-fusie niet werken, omdat deze bestond uit vier partijen met verschillende ideologieën. Waarom GroenLinks vooral slaagde was dat er geen bloedgroepen van de oude partijen in de nieuwe partij aanwezig waren. Dit komt mede door eerdere electorale samenwerkingen en over een nieuwe gezamenlijk gekozen ideologie: ecologisch links.¹⁴

Geschiedenis van prominent partijlid

Naast vele wetenschappelijke artikelen die partijfusies onderzoeken, zijn ook enkele werken verschenen die de geschiedenis van de PPR bestudeerden. Een van deze publicaties is het boek *Niet bij rood alleen* van Henk Waltmans, waarin de partijgeschiedenis van de PPR wordt beschreven van 1968 tot 1983, het jaar dat het boek is uitgebracht. Waltmans was één van de oprichters van de partij en was Tweede Kamerlid namens de PPR van 1972 tot 1982.¹⁵ Dit maakt de auteur wel gekleurd, omdat hij deel uitmaakte van de PPR en niet van buitenaf met een neutralere blik naar de ontwikkelingen binnen de partij kon kijken.

¹⁰ Stefanie Beyens, Paul Lucardie & Kris Deschouwer, 'The Life and Death of New Political Parties in the Low Countries', *West European Politics* 39:2 (2016), 257-277, alhier 267-268.

¹¹ Raimondas Ibenskas, 'Marriage of Convenience: Explaining Party Mergers in Europe', *The Journal of Politics* 78:2 (2016), 343-356, alhier 345.

¹² Ibenskas, 'Explaining Party Mergers', 353-354.

¹³ Nicole Bolleyer, Raimondas Ibenskas & Daniel Keith, 'The survival and termination of party mergers in Europe', *European Journal of Political Research* 55 (2016), 642-659, alhier 644-650.

¹⁴ Bolleyer, Ibenskas & Keith, 'Survival and termination mergers', 651-652.

¹⁵ Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09llfpbcyp/h_j_g_henk_waltmans [geraadpleegd op 14-11-2018].

Hij gaf in het boek af en toe zijn persoonlijke mening over bepaalde zaken binnen de PPR, waaronder over de ‘Godebald’-groep. Waltmans noemde de groep een ‘dissidente PPR-groep’ die in 1981 ontstaat en een andere koers willen met de PPR. Bij de groep zijn verschillende prominente leden aangesloten, waaronder drie oud-partijvoorzitters. ‘Godebald’ wilde het liefst terug naar de originele koers van de PPR in de eerste jaren van haar bestaan, door via het midden een progressieve samenwerking te bewerkstelligen met de PvdA en D66. Zo probeerden ze een progressieve meerderheid te behalen en sloten daarmee een samenwerking met de PSP en CPN uit.¹⁶ Dit sluit aan bij de theorie van Voerman over groepen op de flanken van een partij, die terug willen naar de *roots* van de partij en van een fusie niets willen weten.¹⁷ In het tweede hoofdstuk zal de ‘Godebald’-groep nader worden bestudeerd.

Overzichtswerken GroenLinks

In 2010 verscheen onder de redactie van eerdergenoemden Paul Lucardie en Gerrit Voerman een overzichtswerk over de geschiedenis van GroenLinks. In het werk *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* beschreef Voerman uitgebreid de ontstaansgeschiedenis van GroenLinks, waaronder de opmaat tot de fusie van de vier partijen in de jaren ‘80. Voerman baseert zijn onderzoek op het eerder verschenen onderzoek *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* van Lucardie, Voerman en socioloog Wijbrandt van Schuur. Voerman schrijft in het meest recente werk dat de partijen nooit als doel hadden om te fuseren, maar wel om samen te werken met een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma. Dit was zelfs voor de partijen lange tijd een brug te ver, omdat zij niet hun eigen identiteit wilden verliezen. Het electorale verlies van 1986 bracht de partijen toch bij elkaar, dat zou leiden tot de oprichting van Groen Links.¹⁸ Hier komt één van de voorwaarden van fusies naar voren die Voerman noemt, namelijk electorale achteruitgang.

Voerman bespreekt onder meer de ontwikkeling binnen de PPR begin jaren ‘80 over welke weg de partij in wil slaan, waarbij verschillende stromingen opkwamen binnen de partij die het graag anders willen zien, zoals ‘Godebald’.¹⁹ Hij constateerde ook dat na het electorale verlies van de PPR in 1986 de partij in eerste instantie zelfstandig verder wilde en zich ideologisch distantieerde van de CPN en PSP.²⁰ Interessant is het fenomeen van FC Sittardia, waarbij leden van de drie partijen in het geheim een doorbraak in de samenwerkingsgesprekken forceerden.²¹

¹⁶ Henk Waltmans, *Niet bij rood alleen. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR* (Groningen, 1983), 175.

¹⁷ Voerman, ‘Partijfusies Nederland’, 140-142.

¹⁸ Paul Lucardie & Gerrit Voerman, *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam, 2010), 15-16.

¹⁹ Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 29-31.

²⁰ Lucardie en Voerman, *Van straat naar staat*, 38-39.

²¹ *Ibidem*, 43-44.

De ontwikkelingen in 1989 worden door Voerman expliciet beschreven, waarop hij de ontwikkelingen binnen de PPR vooral baseert op bijdragen van de partijbladen Radikalenkrant en Radikale Notities, echter niet kijkend naar hoe tijdens bestuursvergaderingen werd gedacht over de onderhandelingen. Het bestuur van de PPR liet de onderhandelingen vastlopen, maar onder leiding van PPR-prominent Wim de Boer kon uiteindelijk de gezamenlijke lijst en program 'Groen Links' ontstaan. Merkwaardig was dat het partijbestuur eerst afstand nam van het handelen van De Boer, om vervolgens toch voorstander te zijn van samenwerking, nadat hij resultaat had geboekt.²²

Als Voerman de ontwikkelingen van de fusie tot Groen Links afrondt, concludeert hij dat de veranderende politieke en maatschappelijke omstandigheden de partijen nader bij elkaar bracht. Het politieke landschap verrechtste in de jaren '80 en de klein-linkse partijen verloren structureel aanhangers, waardoor zij ook financieel zwakker kwamen te staan. Ze dreigden te marginaliseren, waardoor de partijen elkaar vonden in het samengaan, stelt Voerman.²³ Deze conclusie past bij de kenmerken die hijzelf opstelde in zijn artikel over Nederlandse partijfusies.

Overzichtswerken Nederlandse politieke geschiedenis

Over het samengaan van de klein-linkse partijen is wisselend geschreven in overzichtswerken over de politieke geschiedenis van Nederland. Journalist Peter Verkooijen schreef in 2000 een naslagwerk voor de politieke geschiedenis van Nederland van de tweede helft van de 20^e eeuw. In *Goed & Fout na de oorlog. De grote lijnen van de recente Nederlandse politieke geschiedenis* gaf hij het ontstaan van GroenLinks weer. Hij baseerde zich vooral op het eerdergenoemde *Verloren illusie, geslaagde fusie?*²⁴ Hij schreef dat in 1985 de PPR, CPN en PSP al samenkwamen om te praten over een fusie of vergaande samenwerking. Hij constateerde dat de partijtoppen nog allerlei ideologische haken en ogen zagen, terwijl de achterbannen van de partijen klaar waren voor de fusie.²⁵ Uiteindelijk lopen deze gesprekken op niets uit en gingen de partijen in 1986 volgens Verkooijen op eigen kracht verder, dat allerm minst zijn vruchten afwerpt. De grote lijnen van de onderhandelingen na 1986 werden beschreven, maar echt diep gaat Verkooijen er niet op in. 'FC Sittardia' wordt bijvoorbeeld achterwege gelaten.²⁶

In hun werk *Parlementaire geschiedenis van Nederland* behandelen historici Jac Bosmans en Alexander van Kessel de Nederlandse parlementaire geschiedenis van 1940 tot 2010. De opkomst van de PPR en hun vorming in het progressieve blok wordt door Bosmans en Van Kessel beschreven.²⁷ Echter behandelden ze de fusiepoging van de klein-linkse partijen vrij kort. Zij zien de samenwerking

²² Ibidem, 43-53.

²³ Ibidem, 60.

²⁴ Paul Lucardie, Wijbrandt van Schuur en Gerrit Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden, 1999), 31-118.

²⁵ Peter Verkooijen, *Goed & Fout na de oorlog. De grote lijnen van de recente Nederlandse politieke geschiedenis* (Amsterdam, 2000), 189.

²⁶ Verkooijen, *Goed & Fout na de oorlog*, 187-192.

²⁷ Jac Bosmans & Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 2011), 124-125; 131.

tussen de partijen voor een deel als overlevingstactiek, omdat de partijen ‘immers hun rijen flink zien uitdunnen in de loop van de jaren ’80.’²⁸ Voermans fusiekenmerk van overleven omdat een partij krimpt komt in deze verklaring terug. Dezelfde reden wordt door historicus Piet de Rooy gegeven in zijn werk *Ons Stipje op de Waereldkaart*. Hij beschreef het ontstaan van GroenLinks bij de opkomst van het thema ‘groen’ in de politiek. De drie linkse partijen hadden in 1984 voor de Europese Verkiezingen één gemeenschappelijke lijst opgesteld en richtten samen in 1990 Groen Links op. Volgens De Rooy was ecologie ‘het onmisbare ingrediënt om drie zeer uiteenlopende partijen bijeen te brengen en daarmee van de ondergang te redden.’²⁹

Opzet onderzoek

De hoofdvraag van dit onderzoek is: Welke redenen gaven in de PPR-partijtop de doorslag om te fuseren met de klein-linkse partijen tot Groen Links in de periode 1977-1989? Om deze vraag te beantwoorden zal het onderzoek worden opgedeeld in vier delen. In het eerste deel van het onderzoek zal een historische context worden geschetst over de PPR. Hoe is de PPR ontstaan en met wie werkte de partij samen in de jaren ‘70? Vervolgens wordt de discussie van samenwerking en fusie binnen de partijtop bestudeerd in drie tijdvakken: 1977-1981, 1981-1985 en 1985-1989. Deze bestudering wordt gedaan middels een archiefstudie van het archief van de PPR, dat wordt beheerd door het Katholiek Documentatie Centrum (KDC).

Daarnaast zijn verschillende partijprominenten van de PPR geïnterviewd om met anekdotes over het fusieproces het archiefonderzoek te ondersteunen. De volgende partijprominenten zijn geïnterviewd:

- Wim de Boer, partijvoorzitter van de PPR (1981-1985). Hij nam tijdens de samenwerkingsonderhandelingen in 1989 het voortouw namens de PPR.³⁰
- Bas de Gaay Fortman, fractievoorzitter van de PPR in zowel de Tweede Kamer (1972-1977) als de Eerste Kamer (1977-1990).³¹
- Ad Melkert, onder andere politiek leider van de PvdA (2001-2002), lid van het partijbestuur van de PPR (1979-1981) en lid van de ‘Godebald’-groep.³²

²⁸ Bosmans & Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis Nederland*, 183-184.

²⁹ Piet de Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam, 2014), 261.

³⁰ Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09l1piqfs6/w_th_wim_de_boer [geraadpleegd op 13-12-2018].

³¹ Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09l1lee9qq9/b_bas_de_gaay_fortman [geraadpleegd op 13-12-2018].

³² Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09l1lobysxy/a_p_w_ad_melkert?ac=1:kub:u:iA%2fxpheFOckiuWrrtSBZuuFxT Nw [geraadpleegd op 14-12-2018].

- Bram van Ojik, Tweede Kamerlid voor GroenLinks (1993-1994, 2012-2015, 2017-heden), partijvoorzitter van de PPR (1988-1990) en nauw betrokken bij het fusieproces tot GroenLinks.³³

Het gebruik van interviews in het onderzoek valt onder de methode van *oral history*. *Oral history* is een manier om historische gebeurtenissen te verklaren aan de hand van persoonlijke verhalen van betrokkenen. Het is een manier om bewijs voor een onderzoek te vergaren waar fysieke bronnen zijn vernietigd of verloren zijn gegaan.³⁴ Echter zitten er kanttekeningen aan deze methode. Als onderzoeker ben je gebonden aan het geheugen van de geïnterviewde, dat beperkt en selectief kan zijn. Dit zorgt ervoor dat de anekdotes en uitspraken van de geïnterviewde subjectief zijn. Daarnaast moet in het achterhoofd worden gehouden of de geïnterviewde een bepaalde agenda heeft en de relatie tussen de geïnterviewde en de interviewer. De subjectiviteit van de geïnterviewde kan als een voordeel worden gezien, want dat laat hun motieven voor hun handelen zien.³⁵

De interviews zijn opgenomen middels een audio-recorder. De geïnterviewden kregen geen vaste vragen voorgelegd, maar de interviews waren een zoveel mogelijk een open gesprek met de oud-PPR'ers. De resultaten uit het archiefonderzoek zullen leidend zijn in het onderzoek, maar de uitkomsten uit de interviews zullen dit archiefonderzoek ondersteunen. De interviews zijn relevant voor het onderzoek omdat deze de persoonlijke motieven van de PPR-prominenten voor het al dan niet samenwerken/fuseren met andere politieke partijen nader aan het licht brengen.

Dit laatste punt is belangrijk voor dit onderzoek, omdat de PPR-partijprominenten verschillende motieven kunnen hebben om zich in te zetten tot samenwerking met de andere partijen, of juist geen samenwerking aan te willen gaan. Dit sluit aan bij het doel van het onderzoek: het laten zien dat binnen de PPR-partijtop door de jaren heen verschillende redenen tot samenwerking zijn afgewogen en dat de partij zelf intern verdeeld is geweest in een samenwerking met de klein-linkse partijen.

³³ Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09llpkvfsa/a_bram_van_ojik [geraadpleegd op 13-12-2018].

³⁴ Valerie Raleigh Yow, *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences* (Londen, 2015), 10.

³⁵ Andrea Hajek & Angela Davis, 'Oral History' in: James D. Wright ed., *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Amsterdam, 2015), 284-290.

Het ontstaan en de beginjaren van de PPR

Voordat nader wordt ingegaan op de onderzoeksperiode van 1977 tot en met 1989, is het belangrijk om een historisch kader van de partij te schetsen, zodat helder is welke staat de partij zich bevond ten tijde van 1977. Hoe is de partij ontstaan en met wie werkte de PPR samen in de jaren '70?

Confessionele wortels

Officieel zag de Politieke Partij Radikalen op 27 april 1968 als partij het levenslicht, maar de wortels van de oprichters van de partij lagen onder meer in de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Anti Revolutionaire Partij (ARP).³⁶ De contouren van de PPR tekenden zich binnen deze partijen na de Nacht van Schmelzer. In de nacht van 13 op 14 oktober 1966 werd tijdens het Tweede Kamerdebat over de rijksbegroting van 1967 de motie van KVP-fractievoorzitter Norbert Schmelzer tegen het kabinet-Cals aangenomen. Hierdoor kwam deze regering, dat bestond uit de KVP, ARP en PvdA ten val en werd de KVP-premier Jo Cals door zijn eigen partij naar huis gestuurd. Op vier na stemden alle KVP-fractieleden voor de motie-Schmelzer.³⁷

Door deze motie werd de samenwerking tussen de KVP en PvdA verbroken en schoof de KVP meer richting de liberale VVD. Op 5 april 1967 vormde de KVP samen met de ARP, de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de VVD het kabinet-De Jong. Daarnaast besloten de confessionele partijen in juli 1967 om nauwer samen te werken en te focussen op een fusie in de toekomst. Deze ontwikkelingen zorgden voor verdeeldheid binnen de KVP. Een progressieve groep binnen de partij, de 'radicalen', lieten via een brief aan de partijtop weten dat zij tegen de christelijke samenwerking waren. Een dergelijke samenwerking zou uiteindelijk vervallen tot 'vaagheid of zelfs behoudzucht'. De groep, waarvan onder andere Erik Jurgens en KVP-Kamerlid Jacques Aarden bij hoorden, stond voor een samenwerking met de PvdA en D66, om een progressieve concentratie te vormen.³⁸

Het ontstaan van kabinet-De Jong en de christelijke samenwerking had ook zijn weerslag binnen de ARP. In maart 1967 lieten de 'spijstemmers' binnen de protestantse partij van zich horen, die het bestuur van de ARP opriepen om niet met de VVD samen te werken in een kabinet. De 'spijstemmers' werkten samen met de ontevreden KVP'ers en gelijkgestemde CHU'ers en vormden samen de Christenradicalen. In november 1967 belegden deze groep een apart congres in Scheveningen, waarop zij een programma aannamen dat een rol moest gaan spelen in de discussies over de partijlijn van de drie christelijke partijen. Enkele punten daarvan waren onder meer een democratisering van ruimtelijke

³⁶ Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wso/politieke_partij_radikalen_ppr (geraadpleegd op 21-01-2019).

³⁷ Peter van der Heijden & Alexander van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten - Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967* (Nijmegen, 2010), 353-385.

³⁸ 'Christen-radicalen zoeken steun', *De Tijd* (12 augustus 1967).

ordering door meer inspraak van de burger en het afkeuren van het dreigen met kernwapens. Henk Waltmans noemde in *Niet bij rood alleen* dit congres het ‘pre-natale congres van de PPR’.³⁹

Vlak voor het congres publiceerden de radicale KVP’ers in augustus een manifest waarin werd gepleit voor samenwerking en een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma met D66 en PvdA. Zeven KVP-Kamerleden steunden het manifest, maar het partijbestuur koos voor een samenwerking met de ARP en CHU. Daarnaast werd radicaal Pieter Bogaers afgewezen als vicevoorzitter in het partijbestuur. In februari 1968 barstte de bom definitief toen de partijleiders van de confessionele partijen op televisie verklaarden om nauwer te gaan samenwerken. In de nacht van 26 en 27 februari stapten vier radicale Kamerleden van de KVP, Jacques Aarden, Harry van Doorn, Paul Janssen en Annie Kessel, uit de fractie en de partij. Van Doorn gaf zijn Kamerzetel op, terwijl de andere drie onder de naam Groep-Aarden verder gingen.⁴⁰

Enkele dagen later kwamen de radicalen, voornamelijk oud-KVP-leden, bijeen om een nieuwe partij op te richten, in eerste instantie onder de naam ‘Radicalen’.⁴¹ Op 27 april werd in Dronten de ‘Politieke Partij Radikalen’ officieel geboren, waarbij de Groep-Aarden opging in de partij. In de uitnodiging voor het oprichtingscongres werd geprobeerd de aard van de PPR te verklaren: ‘De oprichters zijn christenen, die in de politiek een progressief beleid willen verwezenlijken. Zij zijn tegelijkertijd van mening, dat men ook vanuit andere levensbeschouwingen tot een gelijkgerichte politiek kan komen. Daarom is samenwerking tussen deze gelijkgerichte groeperingen geboden.’⁴² Het was dus al vanaf het allereerste begin duidelijk dat de PPR een partij was die op zoek was naar progressieve medestanders in de Nederlandse politiek, iets dat gedurende het hele bestaan van de PPR zou terugkomen. Volgens Bas de Gaay Fortman hadden de katholieken een tussenstation tussen nodig de PvdA en KVP, dat de PPR hen moest bieden.⁴³

Enkele ARP-‘spijststemmers’ hadden meer tijd nodig om uit hun partij te stappen en zich bij de PPR te voegen. Toen de confessionele samenwerking in 1969 was gevorderd tot een akkoord om een gezamenlijk urgentieprogramma op te stellen voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1971, probeerden een groep ARP-leden dit besluit tegen te houden.⁴⁴ Voor een ARP-Partijconvent in november 1969 riepen zij in een open brief op om de gesprekken met de KVP en CHU te beëindigen. Tot beëindiging van de gesprekken kwam het niet, enkel een opschorting van een half jaar. Uiteindelijk besloot de partij in juni 1970 om alsnog de gesprekken met de andere confessionele partijen voort te zetten en te streven naar het gemeenschappelijk urgentieprogramma. Dit was voor veel ARP-radicalen de spreekwoordelijke

³⁹ Henk Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 14-16.

⁴⁰ Johan van Merriënboer & Carla van Baalen, *Polarisatie en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971* (Amsterdam, 2013), 64-65.

⁴¹ Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 23.

⁴² *Ibidem*, 27.

⁴³ Interview Bas de Gaay Fortman.

⁴⁴ Van Merriënboer & Van Baalen, *Kabinet-De Jong*, 67.

druppel en stapten zij uit de partij. Een minderheid daarvan, waaronder Bas de Gaay Fortman, stapte over naar de PPR.⁴⁵ Hij wist dat toen de ARP voor het toekomstige CDA koos, deze confessionele formatie niet progressief zou worden, terwijl dat voor hem essentieel was.⁴⁶

Progressieve samenwerking in de schaduw van het kabinet

Tijdens zijn periode als Kamerlid wilde De Gaay Fortman de PPR op vier punten inhoudelijk profileren: *‘Milieu, kernwapens, welzijn boven welvaart en economische democratie. Die kernpunten zijn ook altijd gebleven binnen de PPR.’*⁴⁷ Al in 1969 werd op een paar partijcongressen een program samengesteld, waar onder andere democratische vernieuwing centraal stond. Zo was de PPR in 1969 voorstander van het afschaffen van de Eerste Kamer en het creëren van stembusakkoorden voor verkiezingen.⁴⁸ Bij de verkiezingen van 1972 kreeg deze democratische vernieuwing een centraal punt in het verkiezingsprogramma van de PPR. De partij sprak van het creëren van een volledige democratie, waaruit andere beleidsonderwerpen kon worden aangepakt. Eén van die beleidsonderwerpen was het milieu, waar de PPR zich onderscheidde van de andere partijen. Er moest bijvoorbeeld onderzoek gedaan worden of Nederland energie kon opwekken middels zon- of windkracht en het vliegverkeer in Nederland moest aan banden worden gelegd.⁴⁹ Dit punt was voor jonge mensen reden om op de PPR te stemmen, of om actief te worden bij de partij, zoals voor Ad Melkert en Bram van Ojik.⁵⁰

Het feit dat de PPR zich inzette voor post-materiële onderwerpen als democratische vernieuwing en milieu paste in de ontwikkeling die eind jaren '60 en begin jaren '70 speelde in de westerse wereld. In deze periode kreeg een generatie een stem, die stond voor de postindustriële waarden. Onder deze waarden vallen onder andere het afzetten tegen hiërarchische structuren in de samenleving, een actievere rol krijgen in de politiek van een land en zelfontplooiing in de vorm van het volgen van onderwijs. Deze waarden waren bedoeld om het individu te versterken, al dan niet ten koste van de economische groei. Deze generatie was ook geneigd om op partijen te stemmen die de politieke verhoudingen in de staat wilde veranderen, die zich vooral aan de linkerkant van het politieke spectrum bevonden.⁵¹

De PPR was één van de partijen links in het Nederlandse politieke spectrum die in deze periode een stem wilde geven aan deze post-materiële generatie. Naast de PPR waren andere partijen die de gevestigde Nederlandse politieke tradities wilden doorbreken. In 1966 werd bijvoorbeeld Democraten '66 (D'66) opgericht.⁵² Het jaar erop publiceerde de PvdA het rapport 'Een stem die telt', waaruit bleek

⁴⁵ Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 32-34.

⁴⁶ Interview Bas de Gaay Fortman.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (hierna: DNPP), Verkiezingsprogramma's PPR, program Politieke Partij Radikalen, 1969.

⁴⁹ DNPP, verkiezingsprogramma's PPR, PPR '72.

⁵⁰ Interview Ad Melkert; Interview Bram van Ojik.

⁵¹ Ronald Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (Princeton, 2015), 179-180.

⁵² Jac Bosmans & Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 2011), 117-118.

dat de PvdA wilde streven naar stembusakkoorden met de christenradicalen, D'66, PSP en eventuele nieuwe groeperingen. Zo kon een progressieve concentratie voor de verkiezingen tot stand komen dat samen een gemeenschappelijke lijst, program, een potentiële ministerploeg en een kandidaat-premier zou regelen. De PPR en PSP stonden positief tegenover een samenwerking met de PvdA en de drie partijen vormden in januari 1969 de werkgroep Progressief Akkoord (PAK). In deze werkgroep zou worden nagedacht over een progressieve concentratie in de Nederlandse politiek. De PSP stapte echter in de zomer van 1969 alweer uit het PAK, wegens een conflict met de PvdA over de Maagdenhuisbezetting. Lokaal zou het PAK wel blijven bestaan, waar tijdens de Provinciale Staten- en gemeenteraadsverkiezingen een jaar verschillende PAK-lijsten op het stembiljet stonden.⁵³

Hoewel het PAK landelijk niet lang bleef bestaan, zochten de progressieve partijen ter linkerzijde van het politieke spectrum elkaar op begin jaren '70. Voor de Tweede Kamerverkiezingen in april 1971 presenteerden de PvdA, D66 en de PPR een gemeenschappelijk programma en zelfs een schaduwkabinet onder leiding van Den Uyl. Voor de PPR zaten Aarden en De Gaay Fortman in dit schaduwkabinet. Een doel voor de langere termijn was de vorming van een Progressieve Volkspartij.⁵⁴ Volgens De Gaay Fortman had de PPR deze bondgenoten nodig, om te voorkomen dat de partij een kleine splinterpartij zou worden.⁵⁵ De progressieve samenwerking was vruchtbaar, maar niet voor de PPR, die op twee zetels bleef steken. Er werd binnen de partij gesproken om de partij op te heffen, maar dit voorstel werd op een congres met grote meerderheid verworpen.⁵⁶

De samenwerking tussen 'De Progressieve Drie' ging verder na de val van het kabinet-Biesheuvel I. Toen presenteerden de drie partijen een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma voor de verkiezingen in november 1972, genaamd Keerpunt '72. In de campagne presenteerden de partijen opnieuw een schaduwkabinet, met Michel van Hulten als PPR-minister. De verkiezingen waren een succes voor de PPR, dat groeide van twee naar zeven zetels. De progressieve partijen verkregen in totaal 56 zetels en werd daarmee groter dan het confessionele blok. Mede door de polarisatiepolitiek van 'De Progressieve Drie' werd de formatie lang en moeizaam, maar uiteindelijk werd het kabinet-Den Uyl 164 dagen na de verkiezingen gepresenteerd, bestaande uit de PvdA, D66, PPR en enkele KVP- en ARP-ministers.⁵⁷

Progressieve blok valt uit elkaar

De progressieve samenwerking van de drie partijen ging enkele jaren goed, maar naarmate het zittingstermijn van kabinet-Den Uyl verstreek ging de samenwerking steeds moeizamer. Binnen en buiten de Tweede Kamer ontwikkelde zich spanning tussen de PvdA en PPR, bijvoorbeeld tussen PvdA-

⁵³ Van Merriënboer & Van Baalen, *Kabinet-De Jong*, 68.

⁵⁴ Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrq7ybf/schaduwkabinetten_als_mislukte_opmaat [geraadpleegd op 29 januari 2019].

⁵⁵ Interview Bas de Gaay Fortman.

⁵⁶ Waltmans, *Rood alleen*, 42-43.

⁵⁷ Bosmans & Van Kessel, 131-137.

minister Max van der Stoep en PPR-Kamerlid Henk Waltmans over kernwapens.⁵⁸ Desondanks werkten beide partijen wel in januari 1977 samen om tot een conceptregerakkoord voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 en gingen een lijstverbinding aan.⁵⁹ Op 22 maart viel het kabinet-Den Uyl over de grondpolitiek, waarbij de confessionele ministers uit de regering stapten.⁶⁰ Hierdoor ontstond binnen de PPR de discussie of de partij weer wilde samenwerken met het CDA. Uiteindelijk nam de PPR een motie aan waarbij samenwerken met het CDA in een toekomstig progressief kabinet werd afgewezen. De deur naar het CDA werd gesloten, maar de PvdA wilde zover niet gaan.⁶¹ Volgens De Gaay Fortman wilde de PvdA de weg naar het CDA openhouden, om zichzelf politiek niet buitenspel te zetten.⁶² Hierdoor kwam de samenwerking tussen beide partijen op losse schroeven te staan.

De Tweede Kamerverkiezingen op 25 mei 1977 werd een domper voor de PPR. De fractie kromp van zeven naar drie zetels. De andere partijen van het progressieve blok kregen daarentegen meer stemmen. De PvdA werd de grootste partij met 53 zetels, terwijl D'66 acht zetels kreeg. Hierdoor was een progressieve meerderheid van 'De Progressieve Drie' niet mogelijk.⁶³ In de partij werd een commissie ingesteld om de verkiezingsuitslag te evalueren en te analyseren hoe de PPR vanuit de verkiezingsuitslag verder politiek moest bedrijven.⁶⁴ De uitkomst van dit rapport zal in het volgende hoofdstuk nader worden behandeld. Duidelijk was wel dat in de PPR na 25 mei 1977 een crisis heerste over de partijkoers van de partij.

Conclusie

De PPR ontstond in 1968 als een samenkomst van christenradicalen uit de KVP en ARP die zich tegen de samenwerking van de confessionele partijen met de VVD keerde. Deze PPR'ers van het eerste uur spraken zich uit voor een samenwerking met de PvdA en lange tijd was deze progressieve samenwerking met de PvdA en D'66 succesvol. Keerpunt '72 resulteerde in een progressief kabinet met confessionele ministers, maar deze samenwerking met de voorlopers van het CDA beviel de PPR niet. Na de val van het kabinet-Den Uyl nam de partij een anti-CDA motie aan, waardoor de PPR zich distantieerde van de PvdA. Samenwerking met de PvdA bleek ineens voor de partij niet meer vanzelfsprekend. Na de verkiezingsuitslag in 1977 ging de PPR bij zichzelf te rade hoe de partij verder moest binnen de Nederlandse politiek. In de komende hoofdstukken zal deze interne discussie binnen het PPR-partijbestuur nader worden behandeld, waarbij wordt toegespitst op welke redenen de partijbestuursleden aangeven voor de samenwerking met de PvdA of met de andere klein-linkse partijen.

⁵⁸ Waltmans, *Rood alleen*, 119.

⁵⁹ Ibidem, 129-130.

⁶⁰ Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwxb/kabinetscrisis_1977_grondpolitiek [geraadpleegd op 5 februari 2019].

⁶¹ Waltmans, *Rood alleen*, 132-137.

⁶² Interview Bas de Gaay Fortman.

⁶³ Kiesraad, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/vergelijk/> [geraadpleegd op 5 februari 2019].

⁶⁴ Waltmans, *Rood alleen*, 138.

Keuzes maken: PvdA of ‘klein-links’? (1977-1981)

In het voorgaande hoofdstuk is het ontstaan van de PPR en de eerste jaren van de partij bestudeerd. Zoals reeds genoemd verloor de PPR vier van haar zeven zetels tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in 1977. Na deze electorale nederlaag vroeg men zich af: hoe moet de PPR verder? Met wie moet de PPR samenwerken en waarom? In dit hoofdstuk wordt bestudeerd hoe de partij tot aan het najaarscongres van 20 en 21 november 1981 op deze vragen een antwoord probeerde te vinden.

Intern onderzoek en bestuurscrisis

De PPR verloor vier van haar zeven zetels bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1977. Toenmalig PPR-voorzitter Wijnand van Hoogevest verklaarde tijdens de kerngroepvergadering van 18 juni dat de PPR haar doelgroep van 1972 had verloren als gevolg van de ontwikkelingen rondom de anti-CDA-motie. Hij stelde dat deze motie de partij problemen had bezorgd, maar dat de partij ondanks de motie wel een regeerakkoord had kunnen sluiten met de PvdA. Deze stond volgens hem nog steeds overeind na de verkiezingen. Ria Beckers, lijsttrekker van de PPR tijdens de verkiezingen, stelde ook dat de PPR alleen haar doelstellingen kon verwezenlijken door met andere progressieve groeperingen en partijen samen te werken. Ten tijde van de verkiezingen was volgens Beckers een overleg geweest met de PPR, PvdA, D'66 en PSP, maar bleef de PvdA als enige partner over voor de PPR om mee samen te werken en een potentieel regeerakkoord samen te stellen.⁶⁵

Omdat de PPR en PvdA samen een regeerakkoord hadden afgesloten, wilde Beckers een overleg opzetten met de partij om te praten over de uitvoering van dit akkoord. Van Hoogevest vertelde dat ook met de PSP gesproken was over steun van de PSP aan een progressief kabinet, maar De PPR kon zich niet vinden in de ideeën van de PSP, waardoor het overleg spaak liep. Hier blijkt dus dat de ideologische verschillen tussen de PPR en PSP in 1977 nog te groot waren om samen te werken. Hetzelfde gold voor de CPN en de PPR, waarbij Van Hoogevest aangaf geen nauwe contacten te willen hebben met een ‘Moskou-gezinde communistische partij’. Of de PSP en PPR niet te dicht naar elkaar groeiden zei de partijvoorzitter: *‘Goede contacten met de PSP zijn best. Een gevaar voor bijvoorbeeld het in elkaar opgaan, ach, dat is strategie voor op de langere termijn.’*⁶⁶

Na de desastreuze verkiezingsuitslag werd een commissie benoemd, onder leiding van voormalig minister Boy Trip, om de uitslag te analyseren.⁶⁷ De commissie concludeerde dat de PPR zich moest bezinnen op de politieke identiteit, de opstelling van de partij met betrekking tot de progressieve samenwerking en regeringsdeelname en het functioneren van de partijorganisatie en

⁶⁵ Katholiek Documentatiecentrum (hierna: KDC), Archief PPR, inv.nr. 609, kerngroepvergadering (18 juni 1977).

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Parlement.com https://www.parlement.com/id/vg09llfxv9yz/f_h_p_boy_trip [geraadpleegd op 27 februari 2019].

partijtop. Daarnaast beval de commissie het partijbestuur aan om regeringsdeelname niet af te wijzen en om zich op langere termijn te richten op samenwerking met andere progressieve partijen, in het bijzonder met de PvdA, om een progressieve meerderheid in het parlement te bereiken.⁶⁸ Uit deze conclusies van de commissie-Trip bleek dus dat de PPR moest samenwerken om de machtsfactor van de progressieven in het parlement te verzekeren en eventueel te vergroten.

Deze conclusies zorgden echter voor een crisis in het PPR-partijbestuur. Het bestuur struikelde vooral over de aanbeveling voor meer samenwerking met de PvdA. De PPR zou moeten samenwerken met niet-progressieve partijen om een regering te kunnen vormen. Daarnaast was de relatie met de PvdA ook niet al te best, aangezien de partijen samen geen formele gesprekken voerden, bleek uit een brief van Wijnand van Hoogevest aan het partijbestuur. Daarin sloot hij overigens ook een samenwerking met de PSP uit. In de brief schreef Van Hoogevest dat de PPR het dragen van politieke verantwoordelijkheid niet moest schuwen en dat het samenwerken met niet-progressieve partijen een mogelijkheid bleef.⁶⁹

Op een partijbestuursvergadering op 15 augustus kwamen de interne verschillen over samenwerking en regeringsdeelname aan het licht. Hans van der Neut had bijvoorbeeld moeite met de definitie van progressieve en niet-progressieve partijen en Jaap de Jong achtte de aanbeveling simpelweg niet mogelijk. Michel van Hulten vond daarentegen dat deze aanbeveling de conclusie van het rapport van de commissie-Trip goed aanvulde.⁷⁰ Het partijbestuur kon kortom niet tot één besluit komen en daarom traden voorzitter Van Hoogevest en zes andere leden uit het bestuur. Ook de andere bestuursleden besloten hierna hun zetels beschikbaar te stellen en een extra partijcongres bijeen te roepen om de bestuurscrisis op te lossen.⁷¹

Henk Waltmans vatte de situatie in zijn boek bondig samen: *‘Een minderheid van het bestuur, rond Wijnand van Hoogevest, zoekt de samenwerking allereerst bij de PvdA en vervolgens zo nodig bij D’66 en CDA. De meerderheid kiest, met vicevoorzitter Jaap de Jong, voor beklemtoning van de eigen identiteit als onderdeel van de linkse oppositie én samenwerking met CPN en PSP.’*⁷² Het is begrijpelijk dat Waltmans tot deze conclusie komt, maar volgens de notulen van de partijbestuursvergadering bleek niet expliciet dat de meerderheid van het bestuur voorstander was van samenwerking met CPN en PSP en het versterken van de eigen identiteit.

⁶⁸ Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 138.

⁶⁹ KDC, archief PPR, inv.nr. 609, brief aan partijbestuur door Ton de Lange en Wijnand van Hoogevest (11 augustus 1977).

⁷⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 609, notulen partijbestuursvergadering, gehouden op 15 augustus 1977.

⁷¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 609, Bijeenkomst partijbestuur en Tweede Kamerfractie (17 augustus 1977).

⁷² Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 140.

Samenwerken voor Europa

Na het opstappen van het partijbestuur keerde de rust enigszins terug binnen de PPR. Er kwam een interim bestuur dat tot het extra partijcongres van 5 november de gang van zaken in de partij regelden. Op dit congres werd een nieuw bestuur gekozen, onder leiding van voorzitter Herman Verbeek, volgens Waltmans een vertrouwenwekkende man die in evangelische zin meer lam dan leeuw was. Vanwege dit imago genoot hij veel sympathie in de partij.⁷³ Verder werden op dit extra partijcongres een achttal stellingen aangenomen over de toekomst van de PPR, waarbij duidelijk naar voren kwam dat binnen de partij het gevoel heerste dat de PPR haar programma niet op eigen kracht kon verwezenlijken en samenwerking met andere partijen noodzakelijk was. De partij wilde geen enkele democratische partij uitsluiten, maar gaf wel een voorkeur aan progressieve partijen.⁷⁴ Er werden brieven over progressieve samenwerking gestuurd naar PvdA, PSP en D'66, terwijl de CPN een brief kreeg voor de democratische partijen.⁷⁵ De CPN werd dus door de PPR nog niet gezien als een progressieve partij, daarvoor waren de ideologische verschillen nog te groot.

Samenwerking tussen politieke partijen komt vaak tot stand in aanloop naar verkiezingen, zo ook bij de PPR. In 1977, middenin de rumoerige periode in de partij, koos de PPR ervoor om mee te doen met de eerste verkiezingen voor het Europese Parlement in 1979. Op de kerngroepvergadering van 24 september werd besloten dat de PPR in principe mee ging doen met de verkiezingen en dat samenwerkingsmogelijkheden met de PvdA moest worden onderzocht.⁷⁶ Redenen werden niet specifiek genoemd, maar volgens Ad Melkert gaf samenwerking met de PvdA op Europees niveau de PPR toegang tot een grotere en dus invloedrijkere fractie in Europa.⁷⁷

Dit besluit en de aangenomen stellingen van het partijcongres in november hadden veel invloed op de discussies in het partijbestuur en de kerngroep over het samenwerken met andere partijen. Op de kerngroepvergadering van 28 januari 1978 bleek Beckers een voorstander van het samenwerken met de PvdA, al was de relatie met de partij lastig. De PvdA was niet in het kabinet gekomen en volgens Beckers zich in vaste stellingen zit te graven.⁷⁸ Op diezelfde vergadering werd verteld dat er wel overleg zou volgen met de PvdA en de PSP.⁷⁹

In de marge op de kieslijst

In de loop van 1978 hield de PPR zich op het gebied van samenwerking dus vooral bezig met het overleggen met de PvdA als voorbereiding op de Europese parlamentsverkiezingen. In april ontstond

⁷³ Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 153.

⁷⁴ Ibidem, 143-145.

⁷⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 610, Notulen kerngroepvergadering 26 november 1977.

⁷⁶ KDC, archief PPR, inv.nr. 609, Besluitenlijst kerngroepvergadering 24 september 1977.

⁷⁷ Interview Ad Melkert.

⁷⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 610, verslag van het ochtendgedeelte van de Kerngroepvergadering van 28 januari 1978.

⁷⁹ KDC, archief PPR, inv.nr. 610, Notulen kerngroep 28 januari 1978.

tussen beide partijen discussie over de plek van de PPR op de kieslijst voor de verkiezingen. Uit de notulen van de partijbestuursvergadering op 26 april kwam naar voren dat de PvdA geen verkiesbare plek wilde geven aan de PPR, hoogstens de eerste opvolgingsplek. In het partijbestuur ontstond discussie over hoe de PPR de situatie moest aanpakken: inschikken of voet bij stuk houden? Sommige bestuursleden wilden zich distantiëren van een PvdA-samenwerking, omdat de PPR haar eigen gezicht dan niet kon laten zien, terwijl anderen een onlosmakelijk verband tussen beide partijen zag. Het contact met de PvdA was bijna een noodzaak dat niet verbroken mocht worden. Eventueel zou er naar een links alternatief moeten worden gezocht naast de PvdA, met de PSP.⁸⁰

De al fragiele relatie tussen de PPR en PvdA kwam door deze lijstdiscussie nog verder onder druk te staan. De PvdA liet overleg op zich wachten en deze vertragingstactiek stuitte op ergernis in het PPR-partijbestuur. Mede daardoor konden samenwerkingen met andere partijen niet van de grond komen, meende Lieuwe Zigterman. Hij vroeg zich af of het partijbestuur zich niet te veel door de verhouding met de PvdA had laten leiden. Slechts één bestuurslid wilde dichter naar de PvdA toe kruipen.⁸¹ Op 19 juni vond eindelijk het overleg met de PPR en de PvdA plaats. Beide partijen konden overeenkomen met een gezamenlijk programma en de naam van de gemeenschappelijke lijst, maar over de plaats van de kandidaten liep het overleg spaak. De PvdA wilde nog steeds enkel de eerste opvolgersplaats bieden, waar de PPR niet mee akkoord ging. De partij ging uit van twee lijsttrekkers die de eerste twee plaatsen innamen, of in ieder geval één kandidaat in de top vijf van de lijst.⁸²

Een dag later vertelde Verbeek dat de uitslag van het overleg niet bemoedigend was en dat zij later van het PvdA-bestuur te horen zouden krijgen wat zij van de PPR-eisen vonden.⁸³ Bij de partijbestuursvergadering op 28 juni werd duidelijk dat de PvdA niets voelde voor een gemeenschappelijk kernprogramma.⁸⁴ Op 4 juli kreeg het dagelijks bestuur van de PPR te horen dat de PvdA definitief achter hun voorstellen bleef staan, die onaanvaardbaar waren voor het dagelijks bestuur.⁸⁵ In een persverklaring maakte het partijbestuur duidelijk dat de onderhandelingen met de PvdA waren stukgelopen, omdat de PvdA niet akkoord ging met de voorwaarden van de PPR. Hierdoor kon de partij volgens de verklaring onvoldoende eigen inbreng leveren in de samenwerking.⁸⁶

Toenadering van de pacifisten

Vlak voordat de gesprekken met de PvdA definitief werden afgeblazen, discussieerde het partijbestuur over een lijstverbinding met de PSP. Waarom met deze partij een verbinding moest worden aangegaan

⁸⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 617, Notulen vergadering partijbestuur op 26 april 1978.

⁸¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 617, Notulen vergadering partijbestuur op 14 juni 1978.

⁸² KDC, archief PPR, inv.nr. 617, Verslag gesprek partijbesturen PvdA en PPR (19 juni 1978).

⁸³ KDC, archief PPR, inv.nr. 617, Besluitenlijst vergadering dagelijks bestuur op 20 juni 1978.

⁸⁴ KDC, archief PPR, inv.nr. 617, Notulen vergadering partijbestuur 28 juni 1978.

⁸⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 617, Besluitenlijst vergadering dagelijks bestuur op 4 juli 1978.

⁸⁶ KDC, archief PPR, inv.nr. 617, Persverklaring partijbestuur PPR (6 juli 1978).

werd niet besproken.⁸⁷ Op 5 juli spraken de partijbesturen van beide partijen met elkaar over onder andere progressieve samenwerking en de Europese Verkiezingen. Voor dat tweede onderwerp was de PPR op zoek naar samenwerkingsmogelijkheden, waaronder met de PSP. Uit het verslag van het gesprek tussen beide partijbesturen bleek dat volgens de PPR beide partijen een kritische houding hadden tegenover de Europese Gemeenschap en veel programmatische overeenkomsten. Een nadeel van een samenwerking met de PSP was het beeld dat met de bedoelde combinatie werd opgeroepen. Voor de PPR zag was deelname aan de Europese verkiezingen een voorbereiding op de landelijke verkiezingen. De PSP zag minder bezwaren tegen een gezamenlijke lijst, omdat het deelnemen met een kansloze lijst weinig stemmen zou opleveren. Dat zou pas een negatief beeld creëren voor de Kamerverkiezingen. Daarnaast bleek dat de CPN aan de PSP duidelijk had gemaakt dat het openstond voor een samenwerking met meer dan één partijen. De PPR noemde een combinatie met de CPN hypothetisch.⁸⁸

In navolging van dit gesprek met de PSP bekeek bestuurslid Egbert Boeker de voor- en nadelen van het samenwerken met andere partijen in aanloop naar de Europese Verkiezingen. Het voordeel van het meedoen in een combinatie met PSP of PSP/CPN was de betrekkelijke zekerheid van een zetel. Twee nadelen waren echter dat de partijidentiteit eronder zou leiden en dat de PPR zich bij een dergelijke combinatie definitief in de 'linkse' hoek zou plaatsen. Met individuele deelname van de PPR zou de partij haar identiteit behouden, maar stond er ook een moeilijke campagne te wachten en zouden kiezers denken hun stem weg te werpen.⁸⁹

Het partijbestuur discussieerde in augustus over een samenwerking met de PSP voor de Europese Verkiezingen. Binnen het bestuur was animo voor zowel zelfstandig meedoen als samenwerken met de PSP.⁹⁰ De verschillende opties werden aan de kerngroep voorgelegd, waarbij de CPN als samenwerkingspartner werd afgewezen, omdat een samenwerking met die partij het grootste deel van de PPR-achterban van de partij zou vervreemden.⁹¹ Tijdens de kerngroepvergadering van 26 augustus liet Boeker namens het partijbestuur weten dat het bestuur het niet verstandig vindt om één lijst te vormen met de PSP met gemeenschappelijk program. Volgens Boeker waren de grote verschillen tussen de PPR en PSP vooral te zien in het politiek bedrijven: de PPR hechtte veel waarde aan het parlementaire werk, terwijl de PSP zich meer richtte op acties op straat. Hoewel verschillende kerngroepleden wel oren hadden naar een samenwerking met de PSP, kon het partijbestuur niet op andere gedachten worden gebracht.⁹²

⁸⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 617, Notulen vergadering partijbestuur op 28 juni 1978.

⁸⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 617, Kort verslag van het gesprek tussen delegaties van de partijbesturen van PSP en PPR (5 juli 1978).

⁸⁹ KDC, archief PPR, inv.nr. 617, Stuk betreft Europese Verkiezingen van Egbert Boeker voor dagelijks bestuur (11 juli 1978).

⁹⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 617, Notulen vergadering partijbestuur op 16 augustus 1978.

⁹¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 610, Notitie partijbestuur aan Kerngroep over de wijze van deelnemen van de PPR aan de Europese Verkiezingen (16 augustus 1978).

⁹² KDC, archief PPR, inv.nr. 610, Notulen van de vergadering van de landelijke kerngroep op 26 augustus 1978.

Het partijbestuur woog de voor- en nadelen af om met de PSP samen te werken, maar het bestuur durfde het niet aan, omdat dan het electoraat weg zou lopen. Zo kwam de partij in een soort niemandsland terecht: de PvdA was nodig voor het bereiken van een progressieve samenwerking, maar de relatie met de partij was beschadigd na de mislukte onderhandelingen, terwijl de PSP openstond voor een samenwerking, maar de PPR zich nog niet in de linkse hoek wilde duwen.

Lijstverbinding en inhoudelijke samenwerking

Hoewel directe samenwerking met andere partijen voor de Europese Verkiezingen werd afgewezen, streefde de PPR wél naar een lijstverbinding met alle progressieve partijen: PvdA, PSP en D'66. In januari 1979 berichtte D'66 aan het partijbestuur niet geïnteresseerd te zijn in een lijstverbinding met de andere partijen.⁹³ In april van dat jaar werd contact gezocht met de PvdA voor een lijstverbinding, mits de PSP ook betrokken werd bij de verbinding. De PvdA wilde geen lijstverbinding met de PSP, maar wel met de PPR. De PPR wilde in eerste instantie het plan voor lijstverbinding afblazen, maar ging uiteindelijk toch akkoord, terwijl de PvdA na heroverweging de PSP nog steeds weigerde.⁹⁴ Volgens voorzitter Verbeek was een lijstverbinding met de PvdA een belangrijk historisch gegeven.⁹⁵

Erg succesvol voor de PPR was deze lijstverbinding niet, aangezien de partij op 7 juni 1979 tijdens de verkiezingen voor het Europees Parlement slechts 1,62 procent van de stemmen kreeg, onvoldoende voor een zetel. De PPR kreeg zelfs minder stemmen dan de PSP.⁹⁶ De verkiezingsuitslag werd niet na beschouwd, dus het lijkt erop dat de uitslag niet als een grote verrassing kwam. De samenwerking met andere progressieve partijen bleef wel de agenda van het partijbestuur domineren, al ging het vooral om een inhoudelijke samenwerking. In augustus vond het eerste Progressief Overleg plaats, met de voorzitters van de PvdA, PPR, PSP, D'66 en de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV), een voorloper van de EVP.⁹⁷ D'66 besloot overigens al snel zich te distantiëren van dit overleg.⁹⁸

Op inhoudelijk gebied werd dus samengewerkt tussen de progressieve partijen in Nederland. Om zich voor te bereiden op het komende jaren, schreef het partijbestuur van de PPR in augustus 1979 een nota: 'De PPR naar de jaren '80'. In deze nota werd de koers voor de komende twee jaar uiteengezet, waarin de voorkeur werd uitgesproken voor een progressief kabinet met PvdA, D'66 en PSP en eventueel ook CPN. Op een voorjaarscongres in mei 1980 werd deze strekking van de nota aangepast. De hoofdlijnen voor de PPR voor de komende jaren waren wel nog steeds streven naar de vorming van een progressief meerderheidskabinet. De PvdA was de best beschikbare partner onder de grote partijen

⁹³ KDC, archief PPR, inv.nr. 616, Notulen van de extra partijbestuursvergadering op 10 januari 1979.

⁹⁴ KDC, archief PPR, inv.nr. 616, Notulen van de partijbestuursvergadering op 9 mei 1979.

⁹⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 616, Notulen van de partijbestuursvergadering op 25 april 1979.

⁹⁶ Kiesraad, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/EP19790607>> [geraadpleegd op 1 maart 2019].

⁹⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 616, Voorzittersoverleg progressieve vergadering (3 augustus 1979).

⁹⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 616, Verantwoording partijbestuur voor novembercongres 1979, november 1978-november 1979 (november 1979).

en er was een belangrijke plaats voor samenwerking met de PSP.⁹⁹ Hieruit bleek dus een duidelijkere verschuiving van samenwerking met alleen de PvdA naar samenwerking met ook de PSP.

Op weg naar ‘Godebald’

Het Progressief Overleg was niet het enige overleg waaraan de PPR deelnam. Op initiatief van de CPN overlegde de PPR in december voor het eerst met de CPN en PSP in het zogenoemde Linkse Overleg.¹⁰⁰ Het is logisch dat de CPN hierin het initiatief nam, aangezien deze partij geen plek had in het Progressief Overleg. Op de kerngroepvergadering van 13 december vertelde het partijbestuur dat de inhoud van het eerste gesprek vooral informatief was, maar wel intensief. Daarnaast bleek dat het partijbestuur openstond voor een lijstverbinding met de PSP voor de Tweede Kamerverkiezingen het jaar erop.¹⁰¹ De voorbereiding voor de verkiezingen in mei was dus in volle gang, waardoor de discussie van samenwerking weer ging leven binnen de partij. Tijdens een partijbestuursvergadering op 3 maart 1981 bepaalde het bestuur dat het aangaan van een lijstverbinding met de PvdA het meest voor de hand zou liggen, conform de congresuitspraken.¹⁰²

Toch stond dit nog niet in steen geschreven, aangezien de keuze tot lijstverbinding de gemoederen bezighield in het partijbestuur. In een brief aan het partijbestuur over de lijstcombinatiediscussie werden vier opties/combinaties besproken: PPR/PSP/CPN, PvdA/PPR/PSP/CPN, PvdA/PPR of geen lijstcombinatie. Alle opties hadden zijn voor- en nadelen. De eerste combinatie was een teken van opportuniteit om een ‘links kamp’ ten aanzien van de PvdA te vormen op basis van het kernwapenstandpunt. Dit gaf wel een sterk politiek inhoudelijk karakter aan de combinatie. De combinatie PvdA/PPR was het uitvoeren van het congresbesluit en daarbij was de kans het grootst dat de PPR een restzetel zou krijgen. Het was echter wel slechts een technische relatie tussen politieke partijen, om zo het wegvloeien van stemmen te voorkomen.¹⁰³

De samenwerking tussen de PPR en PvdA was dus puur bedoeld om stemmen bij de partijen te houden, terwijl een eventuele samenwerking met de PSP en CPN een meer inhoudelijker karakter zou krijgen. Laatstgenoemde partijen hadden onderling al een lijstverbinding afgesproken. De PvdA besloot om geen verbinding aan te gaan met de PSP, waardoor een brede lijstcombinatie met de vier linkse partijen niet mogelijk was. Door deze situatie besloot het partijbestuur om een verbinding met de PvdA aan te gaan, ook al stond het niet achter het beleid van de PvdA.¹⁰⁴

⁹⁹ Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 156-157.

¹⁰⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 612, Beknopte verantwoording partijbestuur voor de kerngroep van 13 december 1980.

¹⁰¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 612, Verslag van de kerngroepvergadering van de PPR op 13 december 1980.

¹⁰² KDC, archief PPR, inv.nr. 757, Notulen vergadering partijbestuur 3 maart 1981.

¹⁰³ KDC, archief PPR, inv.nr. 757, Brief Ben Baks aan het partijbestuur betreft lijstcombinatiediscussie (12 maart 1981).

¹⁰⁴ KDC, archief PPR, inv.nr. 757, Brief Paul van der Hijden aan de PPR betreft: wens kerngroep zich opnieuw te beraden over lijstverbinding 12 maart 1981.

Uiteindelijk wist de PPR haar drie zetels te behouden bij de Tweede Kamerverkiezingen op 26 mei. Van de drie klein-linkse partijen, scoorde de PPR het minst met slechts 1,97 procent van de stemmen.¹⁰⁵ Waltmans schreef in zijn boek dat de partij werd teleurgesteld bij de verkiezingen, onder meer omdat de progressieven weer geen meerderheid kregen in het parlement.¹⁰⁶ In het partijbestuur heersten gemengde gevoelens en kwam de discussie op gang over de profilering van de PPR.¹⁰⁷ Tijdens de partijbestuursvergadering op 2 juni besprak het bestuur de conceptnotitie van Jan van de Broek over een federatievorming van de PPR met de PSP en CPN. Veel bestuursleden stonden niet negatief tegenover dit idee of tegenover een verdere samenwerking met de PSP en CPN. Jack Verduyn Lunel stelde dat het verschil tussen PSP en PPR moeilijk was aan te geven en dat onderzocht moest worden welke vormen van samenwerking mogelijk zouden zijn. Ad Melkert was de enige zich hard maakte voor een samenwerking met de PvdA.¹⁰⁸

Hopen op een koerswijziging

Deze discussie was tekenend voor de situatie waarin de partijtop van de PPR zich bevond. Op Melkert na zag niemand het nog zitten om met de PvdA te samenwerken. Volgens Melkert werd zijn weerstand niet op prijs gesteld door andere leden van het partijbestuur. Hij was een kleine minderheid, die soms wel eens mensen mee kreeg in zijn redenering. *'Het was een tamelijk eenzaam gevecht.'*¹⁰⁹ Melkert was niet de enige binnen de PPR die moeite had met de partijlijn omtrent samenwerking in 1981. In september werd via een artikel in het tijdschrift *Tijd en Taak* duidelijk dat oud-staatssecretaris Michel van Hulten zich tegen de koers van de PPR keerde. Het artikel was het openbaren van de 'Godebald'-groep, die uit verschillende (oud-)partijprominenten bestond, waaronder Michel van Hulten, Erik Jurgens, Jacques Tonnaer en Ad Melkert.¹¹⁰ Als partijbestuurslid had Melkert een cruciale rol voor 'Godebald' en de partij. *'Ik zat bovenop het proces van het partijbestuur dat bezig was met het voorbereiden van het congres in november. Ik was als het ware de verbinding van wat er in de top van de partij gebeurde.'*¹¹¹

'Godebald' kwam meerdere malen bijeen in het 'Godebald'-stiltecentrum in Utrecht om te kijken hoe zij als groep het novembercongres van de PPR in beweging kon krijgen.¹¹² De groep wilde volgens Melkert een appèl doen op partijleden *'om nog eens drie keer na te denken voordat ze instemmen met een koers die eigenlijk in onze visie onvermijdelijk tot samengaan van de drie klein-linkse partijen zou leiden. Dat zagen we gewoon aankomen.'*¹¹³ 'Godebald' was volgens Melkert vooral inhoudelijk

¹⁰⁵ Kiesraad, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19810526> [geraadpleegd op 2 maart 2019].

¹⁰⁶ Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 174.

¹⁰⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 757, Notulen vergadering partijbestuur op 2 juni 1981.

¹⁰⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 757, Bij de notulen van de partijbestuursvergadering op 2 juni 1981.

¹⁰⁹ Interview Ad Melkert.

¹¹⁰ Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 175.

¹¹¹ Interview Ad Melkert.

¹¹² Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 175.

¹¹³ Interview Ad Melkert.

gericht en was bedoeld om de electorale ruimte te vinden die het voor mensen aantrekkelijk zou maken om wel progressief te stemmen, zonder voor de PvdA te moeten stemmen.¹¹⁴ Zoals reeds genoemd zette Waltmans in zijn boek ‘Godebald’ weg als een dissidente PPR-groep, een definitie waar Melkert zich achter schaaft, omdat hij zichzelf ook zo voelde in het partijbestuur. *‘Ik vond dus ook zelf, dat ik wel het recht had om vanuit mijn eigen overtuiging te proberen het partijbestuur op andere gedachten te brengen.’*¹¹⁵ Dit kwam onder andere terug tijdens een partijbestuursvergadering op 2 september, waar Melkert tijdens de vergadering stelde dat het partijbestuur zich meer moest richten op een samenwerking met PvdA en D’66 dan met de kleine linkse partijen. Op die manier zou de PPR een functie kunnen vervullen in het vergroten van een progressieve meerderheid.

‘Godebald’ hield de PPR-partijtop bezig in de weken voor het novembercongres. Tijdens een partijbestuursvergadering op 3 november gaven partijbestuursleden Jan Schreur en Emmy van Noord verslag van een ‘Godebald’-bijeenkomst enkele dagen eerder. Tijdens deze vergadering, die werd voorgezeten door Erik Jurgens, werden amendementen behandeld die tijdens het congres van 20 en 21 november door ‘Godebald’ zouden worden ingediend.¹¹⁶ Volgens Melkert zouden deze amendementen, als ze zouden worden aangenomen, gehoor geven aan de oproep van ‘Godebald’. Hij dichtte echter de amendementen geen succes toe. *‘Het was voor het congres al duidelijk dat deze geen meerderheid zouden halen. Dat voelde je al aan in de discussie binnen de partij. Je merkte dat we geen massabeweging op gang kregen.’*¹¹⁷

Het voorgevoel van Melkert was terecht, want de amendementen werden met een overgrote meerderheid verworpen. De poging van ‘Godebald’ om de PPR te laten samenwerken met de PvdA was mislukt: de deur naar de PvdA werd definitief in het slot gegooid.¹¹⁸ Een breekpunt vindt Melkert het initiatief van ‘Godebald’ echter niet, omdat de groep te weinig PPR-leden wist te overtuigen om het tij te keren. Het breekpunt lag eerder, namelijk in de verwerking van (de voorbereiding op) de Tweede Kamerverkiezingen. *‘1977 was het meest markante moment, het proces daarna is beslissend en ‘Godebald’ is eigenlijk een bevestiging van waar dat proces heen ging.’*¹¹⁹

Conclusie

In de jaren tussen de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 en het PPR-congres in november 1981 worstelde de PPR duidelijk met de vraag met welke partijen ze moest samenwerken. In aanloop naar de Europese Verkiezingen werd nadrukkelijk de samenwerking gezocht met de PvdA, om een grotere machtsfactor te kunnen zijn in het Europees parlement. De PvdA wilde echter niet met de voorstellen van de PPR instemmen, maar ging wel later akkoord met een lijstverbinding, puur om stemmenverlies

¹¹⁴ Interview Ad Melkert.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ KDC, archief PPR, inv.nr. 757, Notulen vergadering partijbestuur op 3 november 1981.

¹¹⁷ Interview Ad Melkert.

¹¹⁸ Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 183.

¹¹⁹ Interview Ad Melkert.

zoveel mogelijk te voorkomen. Ook al beweerde het partijbestuur dat de PvdA nodig was om een progressieve meerderheid te halen, toch werd op een gegeven moment concreet gekeken naar het samenwerken tussen de PSP en CPN. Reden hiertoe was dat de partijideologieën dichter naar elkaar toe waren gegroeid. Een poging om de partij bij te sturen in de vorm van de 'Godebald'-groep, werd door het novembercongres in 1981 in de kiem gesmoord. Het samenwerken met de PvdA behoorde tot het verleden en de PPR richtte zich definitief op een samenwerking met de PSP en CPN.

De groen-rode koers, op weg naar Europa (1981-1985)

In het vorige hoofdstuk is gebleken dat de PPR in november 1981 toenadering zocht tot de PSP en CPN, in plaats van samenwerking met de PvdA. De drie partijen zaten al in een Links Overleg en deze vergadering werd steeds belangrijker voor de partijen. In dit hoofdstuk wordt verder uiteengezet hoe de samenwerking tussen de drie partijen in de loop der jaren vorm kreeg.

Bereid tot samenwerking

De PPR, PSP en CPN werkten vanaf oktober 1980 al samen in het Links Overleg. Deze gesprekken waren eerst vooral inhoudelijk gericht, maar in juni 1981 kreeg het overleg een meer organisatorisch karakter. Toen werd duidelijk dat de CPN ver wilde gaan in de samenwerking met de progressieve partijen. De PSP wilde eerst nog een breder beraad binnen de partij houden ten aanzien van de samenwerking. Het PSP-bestuur zag het gevaar van teleurstelling als er niet snel genoeg resultaat wordt gehaald. Hoe de PPR in dit gesprek stond kwam niet terug in het verslag over deze vergadering.¹²⁰

Destijds neigde de PPR wel al naar een samenwerking met de andere ‘klein-linkse’ partijen, maar mede door de ‘Godebald’-groep was de PvdA nog niet helemaal afgeschreven. Zoals reeds genoemd kwam daar bij het novembercongres van 1981 een eind aan en kwamen de PSP en CPN steeds meer op de voorgrond als samenwerkingspartners. In december schreef toenmalig PPR-voorzitter Wim de Boer een brief naar het partijbestuur en de fracties over de progressieve samenwerking. Hij stelde in die brief dat door gezamenlijk actievoeren de PPR, PSP en CPN plaatselijk en provinciaal in elkaars armen waren gedreven, maar electoraal viel van een gezamenlijke lijst niet veel te verwachten wegens onder meer een afgunst jegens de CPN onder sommige PPR’ers en andersom. Hier kwam dus naar voren dat de CPN nog niet geliefd was bij de PPR. Waarom is niet helemaal duidelijk, maar het ligt voor de hand dat de ideologische verschillen tussen de partijen nog te groot waren voor de tegenstanders. Daarnaast stelde De Boer dat de PPR alleen overlevingskansen had als het eigen karakter zoveel mogelijk werd geprofileerd. Dicht aanleunen tegen de PvdA of te veel vereenzelvigen met de PSP en/of CPN zouden op den duur de PPR laten verdwijnen.¹²¹

Vorbereiding op Europa, deel II

In de eerste maanden van 1982 bleek de discussie omtrent samenwerking geen prioriteit in het partijbestuur van de PPR. Wel werd tijdens een vergadering op 2 maart geconstateerd dat de progressieve samenwerking onder spanning stond door een crisis binnen de PvdA. De Boer vond dat er

¹²⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 757, Gesprek PPR/PSP/CPN op 29 juni 1981.

¹²¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 760, Vertrouwelijk brief Wim de Boer aan partijbestuur en fracties (11 december 1981).

geen progressieve meerderheid gevormd kan worden met de PvdA, omdat het voeren van oppositie niet succesvol was gebleken.¹²²

In april schreef partijbestuurslid Bert Willemsen een notitiestuk over de Europese Verkiezingen, die in 1984 zouden plaatsvinden. Daarin beschreef hij de voor- en nadelen van het samenwerken met verschillende partijen. De PvdA en de CPN leken volgens Willemsen geen geschikte samenwerkingspartner te zijn, mede omdat zij al lid waren van een ‘politieke familie die Europees georganiseerd is’. De PSP zou de minste problemen geven in een samenwerking, vanwege geringe programmatische verschillen en gedeelde internationale contacten. Een probleem dat de PSP mee zou geven was dat die partij de CPN zou willen betrekken in het geval van een gezamenlijke lijst. Hij wilde de discussie met de PSP en eventueel de CPN niet vermijden, maar de gesprekken nu moesten beperkt blijven tot informatie-uitwisseling en elkaar op de hoogte houden van de interne discussies binnen de partijen.¹²³

Op een partijbestuursvergadering op 27 april 1982 werd de notitie van Willemsen uitgebreid besproken. Hijzelf vertelde op de vergadering dat uit de PSP signalen kwamen over een ‘klein-linkse’ samenwerking. Een definitieve keuze over de samenwerking werd nog niet genomen.¹²⁴ Dat werd ook aan de andere partijen verteld tijdens een Links Overleg op 6 mei. Daar gaf de PPR aan nog niet te weten wanneer de discussie in de partij zou zijn afgerond en dat het nog niet klaar was voor een publiek overleg.¹²⁵

Brede progressieve samenwerking voor Tweede Kamerverkiezingen

De samenwerking voor de Europese Verkiezingen werd tijdelijk in de ijskast gezet, toen op 12 mei het kabinet-Van Agt II viel over een bezuinigingsconflict.¹²⁶ Hierdoor werden verkiezingen uitgeschreven voor september, een kleine anderhalf jaar nadat Nederland al naar stembus was geweest. Hierdoor besprak het partijbestuur op 26 mei de mogelijkheid om tot een progressieve samenwerking te komen, want deze was nodig om progressief Nederland invloed te geven op beslissingen voor de volgende regeringsperiode. Deze samenwerking moest niet alleen in de top besproken en uitgevoerd worden, maar ook op lokaal niveau.¹²⁷ De samenwerking kreeg tijdens het Links Overleg op 17 juni meer vorm toen de CPN een technische lijstverbinding voorstelde met de PPR, PSP én PvdA. Daarnaast wilde de CPN onder meer een samenwerking op fractieniveau. De PPR vond toen wel dat de CPN erg hard van stapel liep.¹²⁸

¹²² KDC, archief PPR, inv.nr. 760, Notulen vergadering partijbestuur op 2 maart 1982.

¹²³ KDC, archief PPR, inv.nr. 760, Stuk Bert Willemsen betreft Europese Verkiezingen (8 april 1982).

¹²⁴ KDC, archief PPR, inv.nr. 760, Notulen partijbestuursvergadering op 27 april 1982.

¹²⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 760, Kort verslag bespreking Links Overleg op 6 mei 1982.

¹²⁶ Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw7/kabinet_van_agt_ii_1981_1982 [geraadpleegd op 8 maart 2019].

¹²⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 760, Notulen partijbestuursvergadering op 26 mei 1982.

¹²⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 760, Kort verslag ‘Links Overleg’ van 17 juni 1982.

Toch stond de PPR achter het idee van de CPN, aangezien Wim de Boer een brief schreef aan het congres van de PvdA, waarin hij opriep tot een brede progressieve lijstverbinding met de PPR, PSP en CPN, omdat elke progressieve zetel nodig was om een rechts kabinet tegen te kunnen houden.¹²⁹ Uiteindelijk ging de brede lijstverbinding in zijn totaliteit niet door, onder andere doordat de PvdA deze verhinderde.¹³⁰ Daarnaast waren er binnen de PPR geluiden ontstaan die dachten dat door een lijstverbinding met de PSP en CPN de PPR te veel een klein-links imago zou krijgen en met een zelfstandig deelnemen aan de Verkiezingen het eigen PPR-karakter wilde profileren.¹³¹ Succesvol was het niet, want de PPR behaalde 1,66 procent van de stemmen. Daarmee ging de partij terug van drie naar twee Kamerzetels.¹³²

Kleur bekennen

De vraag na de Tweede Kamerverkiezingen die bij PPR-voorzitter De Boer lag was niet alleen hoe de progressieve samenwerking verder moest, maar hoe de partij *an sich* verder moest. Hij schreef een notitie genaamd, ‘PPR, hoe verder?’ om een discussie in de partij los te maken over de toekomstige koers van de partij. Hij vond dat het voortdurend touwtrekken tussen de ‘oriëntatie’ op de PSP en CPN en de ‘oriëntatie’ op de PvdA de daadkracht van de PPR heeft verlamd. Volgens De Boer kon vijf keuzes worden gemaakt:

1. Doorgaan op de bestaande koers en werken aan de brede progressieve samenwerking;
2. Bekijken of een federatieve samenwerking tussen de PPR, PSP en CPN mogelijk is links van de PvdA;
3. De PPR omvormen tot een radicale beweging binnen de PvdA, dus onderdeel worden van de PvdA;
4. Samenwerken met andere ecologische partijen in Europa;
5. Opnieuw beginnen met het opbouwen van een radicale politieke beweging, dus de PPR vanaf nul opnieuw vormgeven.¹³³

Met deze notitie opende De Boer de strategiediscussie binnen de PPR om definitief een koers uit te zetten en daarmee het voortbestaan van de partij te garanderen. Naast deze strategiediscussie kwam de discussie over het samenwerken voor de Europese Verkiezingen ook op gang in de PPR. Binnen deze discussie kwam een nieuwe speler op het toneel: de Groene Partij Nederland (GPN). Deze partij werd door oud-fractievoorzitter Bas de Gaay Fortman en Wouter van Dieren opgericht en had als doel om een Groen Platform tot stand te brengen waar verschillende partijen samenkwamen om Nederlanders in

¹²⁹ KDC, archief PPR, inv.nr. 760, Brief Wim de boer aan congres PvdA (3 juli 1982).

¹³⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 1301, Verantwoording partijbestuur 1981-1982 voor congres van 19 en 20 november 1982 (november 1982).

¹³¹ Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 26.

¹³² Kiesraad, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19820908> [geraadpleegd op 8 maart 2019].

¹³³ KDC, archief PPR, inv.nr. 1301, Notitie Wim de Boer: ‘PPR, hoe verder?’ (september 1982).

de Europese groene fractie te krijgen.¹³⁴ Daarmee nam De Gaay Fortman een voorschot op de vierde optie van De Boer om de PPR een groenere partij te maken.

De strategiediscussie en de oprichting van de GPN hield niet alleen de partijtop bezig, maar maakte ook de tongen los bij veel actieve PPR-leden. In november verscheen een ‘Oproep aan de PPR’ van een groep gemeenteraads-, Staten- en partijbestuursleden die de partij oproepen om de samenwerking tussen de PPR, PSP en CPN voort te zetten en te intensiveren om de versnippering op links op te heffen en de invloed te vergroten. Dit kon door een gezamenlijke verkiezingslijst te creëren voor de Europese Verkiezingen van 1984.¹³⁵ Ook toenmalig partijbestuurslid Jack Verduyn Lunel schreef namens veel (oud-)partijbestuursleden een brief met de strekking dat zij de samenwerking met de PSP en CPN voor stonden, om de invloed van links te vergroten én de brede progressieve samenwerking actief te bevorderen.¹³⁶

Welke weg de PPR moest inslaan voor de komende jaren bleef in 1983 de hoofddiscussie binnen de partij. Verschillende werkgroepen onderzochten de opties van De Boer: een ‘rode’ werkgroep, die de samenwerking met de PSP en CPN bestudeerde; een ‘blauwe’ werkgroep, die een zelfstandige PPR in een brede progressieve samenwerking onderzocht; en een ‘groene’ werkgroep, die bekeek of de PPR in een groen verband moest samenwerken. De keuzes om binnen de PvdA een radicale beweging te worden en de partij vanaf nul op te bouwen waren dus al afgevallen.¹³⁷ De ‘groene’ werkgroep rapporteerde in februari dat vanuit een groene invalshoek gezien een klein-linkse samenwerking te weinig politieke zoden aan de dijk zou zetten. Een meerderheid van deze werkgroep wilde een aparte groene partijorganisatie, losstaand van bestaande partijen, terwijl een minderheid eerder een Groen Platform wilde met een zo breed mogelijke basis.¹³⁸

Tijdens een partijbestuursvergadering op 8 februari gaven de leden hun eigen visie op de koers van de partij en bleek dat het bestuur verdeeld was. John Steegh was bijvoorbeeld voorstander van een samenwerking met de PSP en CPN, omdat de PPR *an sich* te klein was en de concurrentie met de andere partijen wekte irritatie bij kiezers. Louis de Vos daarentegen zag juist de meerwaarde van een zelfstandige PPR, omdat er aanmerkelijke verschillen waren tussen de partijen en dat programmapunten zouden verwateren als de PPR gezamenlijk oppositie zou voeren.¹³⁹ In een vergadering 10 dagen later kwam ter sprake of de samenwerking met ‘klein-links’ een zwakgebod was en ging de koersdiscussie verder. Rouke Broersma en Ria Beckers bleken een voorstander van de ‘blauwe’ koers, terwijl Jaap de Jong en Peter Jansen voor de ‘rode’ koers stonden. De Boer vatte samen dat bij een samenwerking met

¹³⁴ KDC, archief PPR, inv.nr. 1301, Brief Bas de Gaay Fortman aan Wim de Boer over Groen Platform (27 oktober 1982).

¹³⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 1301, ‘Oproep aan de PPR’ (november 1982).

¹³⁶ KDC, archief PPR, inv.nr. 1301, Brief Jack Verduyn Lunel over de ‘Oproep aan de PPR’ (november 1982).

¹³⁷ Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 30.

¹³⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 1302, Rapport Werkgroep C aan het PPR-partijbestuur over PPR, hoe verder (7 februari 1983).

¹³⁹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1303, Notulen vergadering partijbestuur op 8 februari 1983.

andere partijen de eigen identiteit niet moest worden ingeleverd, dat de samenwerking langzaam vanuit de praktijk moest worden opgebouwd en dat de partij haar uiterste best moest doen voor verbreding zonder daarvoor inhoudelijk in te leveren.¹⁴⁰

In de eindversie van zijn beleidsnotitie 'De PPR gaat verder' concludeerde De Boer dat politieke samenwerking nodig was om een progressief alternatief te creëren tegen het 'rechtse afbraakbeleid'. Voor samenwerking moesten partijen bereid zijn om over partijmuren heen te kijken en van gevestigde partijbelangen af te zien. Op Europees niveau wilde de PPR met de PSP, CPN, EVP en andere progressieve groepen en partijen één of meer zetels verwerven binnen een groen-radical fractie in het Europees Parlement met een ecologisch verantwoord en progressief kernprogramma.¹⁴¹ Uit deze conclusie bleek dat de PPR definitief streefde naar een combinatie van de 'rode' en de 'groene' weg als toekomstige partijkoers.

Gezamenlijk op weg naar Europa

Het partijbestuur was opgelucht en blij dat de notitie van De Boer door het congres was aangenomen. Nu kon het bestuur de komende maanden werken om de congresuitspraken uit te werken en na te leven.¹⁴² Het partijbestuur zocht voor de Europese Verkiezingen contact met de CPN, PSP, EVP, D'66 en het Groen Platform (GP) (van de GPN) contact om een groen-progressieve lijst te creëren.¹⁴³ De partijen reageerden wisselend op de handreiking van de PPR: de CPN was positief, terwijl de reactie van de PSP stevige discussiepunten bevatte. Beide partijen wilden het PPR-program wel als uitgangspunt nemen voor verdere gesprekken. D'66 moest intern nog overleggen of de partij wilden meedoen in deze samenwerking, aangezien zij niet welwillend tegenover een samenwerken met de PSP stonden.¹⁴⁴ Het GP had waardering voor het PPR-program.¹⁴⁵

De CPN, PSP en het GP stonden dus open voor een samenwerking voor de Europese Verkiezingen en vonden het PPR-program een goed begin. Enkele partijprominenten uit de PPR, CPN en PSP wilden dat er vaart werd gezet achter de onderhandelingen. Deze groep publiceerde in september het manifest 'Voor een Linkse Doorbraak'. In dit manifest vertelde de groep dat hun partijen onvoldoende in staat waren om een bijdrage te leveren aan een maatschappijverandering. De partijen waren weinig effectief in de Kamer en hielden krampachtig vast aan hun oude identiteit. Ze stelden dat in Nederland plaats was voor een flinke groepering ter linkerzijde van de PvdA en deze kan worden gevormd door een nauwere samenwerking met de PPR, CPN en PSP.

¹⁴⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 1303, Notulen vergadering partijbestuur op 18 februari 1983.

¹⁴¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1303, Beleidsnotitie 'De PPR gaat verder' (maart 1983).

¹⁴² KDC, archief PPR, inv.nr. 1305, Notulen partijbestuursvergadering op 14 juni 1983.

¹⁴³ KDC, archief PPR, inv.nr. 1305, Verantwoording partijbestuur juni tot en met augustus voor de kerngroep van 24 september 1983 (september 1983).

¹⁴⁴ KDC, archief PPR, inv.nr. 1305, Brief wisseling tussen D'66 en PPR over de rol van PSP in de Europese Verkiezingen (augustus 1983).

¹⁴⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 1305, Notulen partijbestuursvergadering op 23 augustus 1983.

Ten slotte stelde het manifest twee doelen: het bevorderen van een gezamenlijke lijst voor de Europese verkiezingen in 1984 en voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 en het opstellen van een gemeenschappelijk programma.¹⁴⁶ De meningen over het manifest in het partijbestuur waren, zoals vaker is gebleken, verdeeld. Broersma noemde de wil van de partijen voor een federatie een illusie en dacht dat het streven hiernaar eerder versplintering opriep. De Boer vond de timing slecht, maar de tekst niet verkeerd en Jaap de Jong voelde zich wel aangetrokken tot het initiatief.¹⁴⁷

Met het manifest in het achterhoofd, vergaderden delegaties van de PPR, PSP, PSP en het GP vanaf september meerdere malen over het gezamenlijke programma. De EVP deelde als waarnemer mee in de gesprekken. Deze gesprekken verliepen in goede sfeer en de hoofdlijnen van het gezamenlijk verkiezingsprogramma werden bereikt.¹⁴⁸ Wel bleek dat de PSP en het GP een meningsverschil hadden over de naam van de gemeenschappelijke lijst. De PSP had bezwaren tegen de combinatie ‘groen /progressief’ in de naam, terwijl het GP de combinatie ‘groen/links’ tegenstond.¹⁴⁹

Dit conflict omtrent de naam van de gezamenlijke lijst zorgde voor een impasse in de onderhandelingen. Het GP wilde de onderhandelingen zelfs opschorten.¹⁵⁰ Het Platform vond de onderhandelingen te lang duren.¹⁵¹ Daarnaast was onenigheid ontstaan over de keuze van lijstvolgorde van de partijen op de lijst. Eén voorstel, genaamd het ‘Groen-Links Akkoord’ met de eerste plaats voor de PPR of het Groen Platform, tweede plaats voor de PSP en derde plaats voor de CPN werd door alle partijen geaccepteerd, behalve de PSP. De partij vond het voorstel onaanvaardbaar, waardoor ook de CPN haar steun terugtrok.¹⁵² Op 18 oktober besprak het PPR-partijbestuur de ontstane impasse in de onderhandelingen. De Boer stelde dat een overeenstemming tussen de partijen noodzakelijk was voor de toekomst van de linkse politiek. Als dit niet bereikt kon worden dan gaf het ook duidelijkheid: de partijen waren nog niet toe aan nauwere samenwerking en het vertrouwen in elkaar ontbrak.¹⁵³

Doordat het eerste lijstvolgordevoorstel voor de PSP en CPN onaanvaardbaar was gebleken, werd om de impasse te doorbreken gekeken naar een tweede voorstel: het Groen-Progressief Akkoord (GPA). Bij dit voorstel had de PSP de eerste plaats op de lijst, de PPR/het GP op de tweede plaats en de CPN de derde plek. De EVP zou recht hebben op de vierde plaats op de lijst.¹⁵⁴ De EVP bleek hier geen voorstander te zijn, maar volgens het PPR-partijbestuur moest die partij bijdraaien onder druk van de

¹⁴⁶ KDC, archief PPR, inv.nr. 1305, Manifest ‘Voor een Linkse doorbraak’ (september 1983).

¹⁴⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 1305, Notulen partijbestuursvergadering op 6 september 1983.

¹⁴⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 1306, Brief voor de pers over programma Europese verkiezingen (28 september 1983).

¹⁴⁹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1306, Notulen partijbestuursvergadering op 20 september 1983.

¹⁵⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 1306, Besluitelijst vergadering Dagelijks Bestuur op 11 oktober 1983.

¹⁵¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1306, Brief aan Wim de Boer van Martin Bierman, secretaris Groen Platform (16 oktober 1983).

¹⁵² KDC, archief PPR, inv.nr. 1306, Persbericht Wim de Boer over onderhandelingen Europese Verkiezingen (21 oktober 1983).

¹⁵³ KDC, archief PPR, inv.nr. 1306, Notulen vergadering partijbestuur op 18 oktober 1983.

¹⁵⁴ KDC, archief PPR, inv.nr. 1306, Persbericht Wim de Boer over onderhandelingen Europese Verkiezingen (21 oktober 1983).

andere partijen.¹⁵⁵ Het bijdraaien lukte uiteindelijk niet, want het partijbestuur van de EVP bleek in meerderheid tegen het lijstvolgordevoorstel, waardoor bij de PPR het gevoel was om de EVP niet meer uit te nodigen voor de onderhandelingen. Wim de Boer was daarin duidelijk: *‘Als het niet lukt met vijf partijen de Europese Verkiezingen in te gaan, moet het maar met vier.’*¹⁵⁶

De EVP werd dus uitgesloten van een samenwerking, omdat de wil tot samenwerking groter was binnen de PPR dan alle partijen tevreden te houden. Om de verdere onderhandelingen en samenwerkingsgesprekken in betere banen te leiden werd een nieuw overleg georganiseerd: het Groen Progressief Overleg. Daarnaast werd besloten door het dagelijks bestuur van de PPR dat de naam van het GPA bij de Kiesraad moest worden geregistreerd.¹⁵⁷ Daaruit blijkt dus dat de samenwerking succesvol was tussen de vier partijen. In het Groen Progressief Overleg werd gediscussieerd in de eerste maanden van 1984 over de lijstvolgorde vanaf plek zes en andere praktische zaken, zoals campagne voeren en het opstellen van statuten voor het GPA.¹⁵⁸

Initiatief nemen

De voorbereidingen tussen de vier partijen ging zonder grote interne problemen richting de Europese Verkiezingen op 14 juni 1984. Tijdens de verkiezingen kreeg het GPA 5,6 procent van de stemmen, goed voor twee zetels in het Europees Parlement. Daarmee was de combinatie van de vier partijen de vierde partij van Nederland.¹⁵⁹ Toch vond het dagelijks bestuur van de PPR het resultaat tegenvallend en dat de beoogde politieke vernieuwing niet was gelukt.¹⁶⁰ In navolging van het verkiezingsresultaat schreef hierover een brief met enkele conclusies. Hij vertelde dat duidelijk was dat kiezers de samenwerking niet afwezen en de vaste aanhang daar niet voor wegliep. Wat tegenviel volgens De Boer was dat er niet veel extra stemmers door het GPA waren aangetrokken.

Hij stelde dat de versnippering binnen de progressieve politiek naast de sociaaldemocratie definitief tot staan moest worden gebracht. Hij wilde dan ook alle progressieve, radicale, linkse, groene en progressiefchristelijke partijen uitnodigen om aan tafel te komen zitten om een Progressief Akkoord bij de komende Kamerverkiezingen te realiseren. Dit zou een soort losse federatie moeten worden met een kort gezamenlijk hoofdpuntenprogramma, terwijl de deelnemende partijen hun eigen lijst en programma zouden blijven houden. Zo konden de partijen kiezers blijven werven op hun eigen programma en identiteit, aldus De Boer.¹⁶¹ De brief van De Boer werd in het partijbestuur tijdens een

¹⁵⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 1306, Notulen vergadering partijbestuur op 25 oktober 1983.

¹⁵⁶ KDC, archief PPR, inv.nr. 1306, Notulen vergadering partijbestuur op 15 november 1983.

¹⁵⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 1307, Besluitenlijst vergadering dagelijks bestuur op 20 december 1983.

¹⁵⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 1307, Verslag van de vergadering van het Groen Progressief Overleg op 29 februari 1984.

¹⁵⁹ Kiesraad, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/EP19840614> [geraadpleegd op 10 maart 2019].

¹⁶⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 1308, Besluitenlijst/kort verslag extra partijbestuursvergadering op 14 juni 1984.

¹⁶¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1308, Conceptbrief Wim de Boer over resultaat Europese Verkiezingen (augustus 1984).

vergadering op 18 augustus besproken. Janneke van der Plaat bleek een voorstander te zijn van een zelfstandige PPR, daar bleek ze wel alleen in te staan. De meerderheid van het partijbestuur was voorstander van samenwerking met de PSP en CPN als een overlevingstactiek.¹⁶² Na de vergadering stuurde De Boer aan de besturen van onder meer de PSP, CPN, GPN en EVP om te praten over samenwerking.¹⁶³

De PPR initieerde dus een gesprek met de andere klein-linkse om te discussiëren over vergaande samenwerking in de Nederlandse politiek. Dit gesprek vond op 4 december plaats, waarbij de uitgenodigde partijen aanwezig waren. De PPR was van mening dat de versnipperde progressieve partijtjes electoraal nauwelijks meer aantrekkelijk waren en daardoor geen bedreiging vormden voor de PvdA. De partij wilde kijken wat het maximaal haalbare was qua samenwerkingsvorm. De CPN wilde zich niet alleen richten op verkiezingssamenwerking, maar ook een maatschappelijk verzet mobiliseren tegen het kabinet Lubbers. De EVP was nog intern in discussie over samenwerking en wilde niet samenwerken met de CPN en PSP. De PSP wilde de samenwerking beperken tot de PPR en CPN. De GPN richtte zich op breed samengestelde ecologisch verantwoorde lijsten. De Boer concludeerde aan het einde van het gesprek dat een hechte samenwerking tussen de vijf aanwezige partijen niet mogelijk was. Wel was een tweedeling in progressief links en progressief evangelisch mogelijk.¹⁶⁴

Van gezamenlijke conferentie tot de stekker eruit trekken

De PPR wist hoe de hazen liepen in progressief Nederland wat betreft de samenwerking. Het PPR-partijbestuur betreunde de ontwikkeling van elkaar uitsluiten, omdat de politieke situatie in 1984 vroeg om een bundeling van radicale krachten naast de PvdA. De PPR wilde wel blijven werken aan een krachtenbundeling en hoopte dat door druk vanuit de samenleving en progressieve bewegingen zo groot zou worden dat *'partijkaders niet langer zullen tegenhouden wat gewild en nodig is: een radicaal akkoord bij de verkiezingen in 1986.'*¹⁶⁵

In de volgende maanden maakte de PSP nogmaals duidelijk aan de PPR dat de partij alleen met de PPR en CPN wilde samenwerken, omdat zij een congresbesluit te volgen hadden. Daarnaast was het volgens de PSP geen toeval dat tussen de CPN, PSP en PPR vastere vormen van samenwerking tot stand kwamen. De samenwerking stoelde op *'een substantieel grotere overeenstemming in programma, prioriteiten, en wijze van optreden tussen deze partijen onderling dan met andere partijen.'*¹⁶⁶ Voor de PSP was een samenwerking met de andere klein-linkse partijen vruchtbaar vanwege weinig ideologische

¹⁶² KDC, archief PPR, inv.nr. 1308, Notulen vergadering partijbestuur op 18 augustus 1984.

¹⁶³ KDC, archief PPR, inv.nr. 1309, Brief partijbestuur PPR aan besturen van PSP, CPN, EVP, GP, EG en BVS (20 augustus 1984).

¹⁶⁴ KDC, archief PPR, inv.nr. 1309, Progressieve samenwerking 1985, beknopt verslag van het oriënterende beraad over mogelijke vormen van samenwerking van progressieve lijsten op 4 december 1984.

¹⁶⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 1309, Verklaring van het PPR Partijbestuur (11 december 1984).

¹⁶⁶ KDC, archief PPR, inv.nr. 1309, Brief PSP aan besturen van PPR en CPN over samenwerkingsgesprek (11 december 1984).

en partij-structurele verschillen. De PPR vond het jammer dat de PSP niet verder wilde kijken dan enkel de PPR en CPN en wilde een samenwerking die uitdagender was dan alleen een optelsom van de drie bestaande lijsten van de CPN, PSP en PPR.¹⁶⁷ De PSP reageerde daarop dat de structurele samenwerking van links intern moeilijk lag bij de PSP, maar dat kon veranderen.¹⁶⁸

In het partijbestuur hadden verschillende leden moeite met de houding van de PSP jegens samenwerking.¹⁶⁹ Verder was de strategiediscussie geen veelbesproken onderwerp in de eerste maanden van 1985. In maart 1985 kwam het onderwerp wel ter sprake in het Links Overleg. Alle partijen wilden de onafhankelijken bij de samenwerkingsgesprekken betrekken.¹⁷⁰ De strategiediscussie in het PPR-partijbestuur stak in april weer de kop op, waarbij aan het einde van de vergadering werd besloten met welke opdracht de PPR naar het volgende Links Overleg werd gestuurd: de ene helft was voor een gezamenlijke lijst, terwijl de andere helft een akkoord met zelfstandige lijsten voorstond.¹⁷¹ Tijdens dit Links Overleg stelde de CPN voor om een openbare conferentie te houden, waar leden van alle partijen en ook onafhankelijken een inhoudelijke discussie konden voeren over de (inhoud van de) samenwerking. De PPR en PSP stemden daarbij in, alleen was laatstgenoemde wel terughoudender tegenover de samenwerking.¹⁷² Op 1 juni vond de conferentie plaats met de andere partijen en onafhankelijken. Hier bleek dat op verschillende onderwerpen de ideeën niet zo verschillend waren tussen de partijen.¹⁷³

De Boer wilde zich ondertussen hard maken voor een gezamenlijke lijst, dat tot enig verzet leidde binnen het PPR-partijbestuur.¹⁷⁴ Dit verzet kon het partijbestuur niet op andere gedachten brengen en formuleerde een motie voor het PPR-congres op 15 juni 1985, met de oproep dat het partijbestuur alles moest doen om een akkoord te realiseren van de CPN, PPR, PSP én EVP en onafhankelijke personen, platforms en groeperingen.¹⁷⁵ De motie werd uiteindelijk op het congres aangenomen.¹⁷⁶ Het partijbestuur was vrij positief gestemd over een samenwerking, alleen Klaas-Wybo van der Hoek vond dat de PPR zich niet te veel afhankelijk van anderen moest maken.¹⁷⁷

¹⁶⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 1309, Brief partijbestuur PPR aan PSP als antwoord op brief PSP over samenwerkingsgesprek (17 januari 1985).

¹⁶⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 1309, Antwoord PSP aan PPR op eerdere brief over samenwerking (11 februari 1985).

¹⁶⁹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1310, Notulen vergadering partijbestuur op 19 februari 1985.

¹⁷⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 1310, Verslag Links Overleg op 8 maart 1985.

¹⁷¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1310, Notulen partijbestuursvergadering op 2 april 1985.

¹⁷² KDC, archief PPR, inv.nr. 1310, Notulen Links Overleg op 3 april 1985.

¹⁷³ KDC, archief PPR, inv.nr. 1311, Notulen vergadering partijbestuur op 4 juni 1985.

¹⁷⁴ KDC, archief PPR, inv.nr. 1310, Brief Louis de Vos aan partijbestuur en leden Eerste en Tweede Kamerfractie voor de vergadering van het partijbestuur (16 april 1985).

¹⁷⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 1310, Conceptmotie van het partijbestuur voor PPR-congres op 15 juni 1985 (mei 1985).

¹⁷⁶ KDC, archief PPR, inv.nr. 1311, Uitgangspunten PPR-congres 15 juni 1985, motie verkiezingsdeelname (15 juni 1985).

¹⁷⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 1311, Notulen vergadering partijbestuur op 18 juni 1985.

De toekomst van de klein-linkse samenwerking zag er wat de PPR betreft rooskleurig uit, want zowel het partijbestuur als de leden stonden achter een samenwerking met de PSP en CPN. Toch kwam daar eind juni 1985 abrupt een einde aan, toen het PSP-congres met een minieme meerderheid van 50,8 procent zich tegen de klein-linkse samenwerking uitsprak. Zij trokken de deur van samenwerking achter zich dicht.¹⁷⁸ Het PPR-partijbestuur was verbijsterd dat een meerderheid van de PSP voorbijging aan de politieke werkelijkheid. Door het besluit ontkende de PSP de ontwikkelingen van de afgelopen jaren en de gegroeide politieke overeenstemming aan de basis. De PPR concludeerde dat de PSP niet meer beschouwd wilde worden als factor in de progressieve machtsvorming en dat de betreurenswaardige afwijzing de verhouding tussen beide partijen had beschadigd.¹⁷⁹ In de partijbestuursvergadering volgend op het PSP-congresbesluit stelde De Boer voor om tot de verkiezingen geen speciaal contact meer te onderhouden met de PSP, waar hij de steun kreeg van het gehele partijbestuur.¹⁸⁰

Conclusie

De PSP trok in juni 1985 de stekker uit een potentiële klein-linkse samenwerking waar jaren langzaam naartoe werd gewerkt. Op initiatief van de PPR, die een ‘groen-rode’ weg koos, kwamen de klein-linkse partijen met het GP samen om na een enigszins moeizame onderhandeling tot het GPA te komen voor de Europese Verkiezingen van 1984. De samenwerking was nodig om de kiesdrempel te halen en werd mogelijk wegens de kleine ideologische verschillen tussen de partijen. Hoewel het resultaat van de verkiezingen van het GPA in de ogen van de PPR tegenviel, bleef de partij een voorvechter van de samenwerking met de PSP, CPN en in mindere mate EVP. De PSP behield hierin altijd al een terughoudende positie, vanwege een tegenstribbelende achterban. Deze achterban bleek groot genoeg te zijn om een bom onder de samenwerking te leggen, waardoor zowel de CPN als de PPR voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 met lege handen stonden.

¹⁷⁸ Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 31.

¹⁷⁹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1311, Persbericht van partijbestuur PPR (1 juli 1985).

¹⁸⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 1311, Notulen vergadering partijbestuur op 2 juli 1985.

Zelfstandig het sterkst, of toch niet? (1985-1989)

In 1985 leek het erop dat de PPR, CPN en PSP de krachten zouden bundelen voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. De samenwerking bleek echter van korte duur door een dwarsliggende PSP. In dit hoofdstuk wordt bestudeerd welke route de PPR volgde richting de eerstvolgende Kamerverkiezingen die - vrij plotseling - in september 1989 plaatsvonden.

Op zoek naar een alternatief

Het PPR-partijbestuur richtte zich - na het klappen van de samenwerking met de PSP - op alternatieve mogelijkheden om toch samen te werken met andere partijen. De aandacht werd gericht op de EVP, de CPN, samenwerking met beide partijen of afzonderlijk deelnemen aan de verkiezingen met hooguit een lijstverbinding met andere partijen.¹⁸¹ In oktober, na enkele maanden vergaderen met de besturen van de EVP en CPN, besloot het partijbestuur in te zetten op een akkoord met de CPN en EVP, om de progressieve meerderheid, waar de partij al jaren naar op zoek was, te verwezenlijken.¹⁸²

In de laatste maanden van 1985 en de eerste maanden van 1986 werd gewerkt aan het dichterbij elkaar brengen van de PPR, EVP en CPN. In januari 1986 werd een concepttekst voor een overeenkomst van fractiesamenwerking tussen de drie partijen opgesteld, met als doel hun optreden in de Tweede Kamer invloedrijker te maken. Hiermee werd geanticipeerd op een samenwerking na de verkiezingen, op voorwaarde dat alle partijen een zetel wisten te behalen in de Tweede Kamer. Om daarvoor te zorgen, wilden de partijen een lijstverbinding aangaan. Zij hoopten dat andere progressieve partijen zich zouden aansluiten bij deze fractiesamenwerking en lijstverbinding.¹⁸³

Tussen de EVP, CPN en PPR lagen dus plannen voor een lijstverbinding met een optie tot uitbreiding met andere partijen. Op 23 januari werd in het PPR-partijbestuur gediscussieerd om toch ook de PSP er weer bij te betrekken. Enkele bestuursleden waren hierop tegen, maar een meerderheid stemde voor om de PSP te benaderen.¹⁸⁴ Ook werd geprobeerd om de PvdA warm te maken voor een lijstverbinding met de kleine progressieve partijen, alleen was het congres van de PvdA hier niet warm voor te maken.¹⁸⁵ De lijstverbinding en het akkoord lag ook moeilijk binnen de EVP, die intern worstelde met de voorstellen. Hierdoor twijfelde het partijbestuur van de PPR om de samenwerking met de EVP

¹⁸¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1311, Informeel gesprek met enkele bestuursleden van de EVP, geschreven door Wim de Boer (15 juli 1985).

¹⁸² KDC, archief PPR, inv.nr. 1312, Conceptmotie partijbestuur voor congres PPR op 16 november 1985 (1 oktober 1985).

¹⁸³ KDC, archief PPR, inv.nr. 1313, Ruwe concepttekst van overeenkomst fractiesamenwerking CPN-EVP-PPR 1986-1990 (9 januari 1986).

¹⁸⁴ KDC, archief PPR, inv.nr. 1313, Notulen vergadering partijbestuur op 23 januari 1983.

¹⁸⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 1313, Partijbestuursverantwoording over de periode december 1985 t/m februari 1986 (27 februari 1986).

door te zetten.¹⁸⁶ Uiteindelijk trok de EVP zelf zich terug uit een lijstverbindingsverband, wat door het PPR-partijbestuur ten zeerste werd betreurd.¹⁸⁷

‘Vrolijk’ alleen verder

De PPR nam deel aan de Tweede Kamerverkiezingen op 21 mei 1986 met enkel een lijstverbinding met de PSP en CPN. Deze verkiezingen verliepen desastreus voor de partijen: De PSP verloor twee van haar drie zetels en de CPN verdween zelfs uit de Tweede Kamer. De PPR haalde ook minder stemmen dan de verkiezingen in 1982, maar behield door de lijstverbinding wel haar twee zetels.¹⁸⁸ Op 27 mei werd de uitslag in het PPR-partijbestuur besproken. De algemene stemming tijdens de vergadering was vrij somber. Lidie Koeneman vond de uitslag heel treurig voor progressief Nederland. Ze wilde ook geen strategiediscussie meer in de partij, omdat deze toch niet meer ter zake was. Andere partijleden stelden dat de PPR zich meer op de eigen organisatie moest richten.¹⁸⁹

Vanaf dat moment lag de strategiediscussie stil binnen de partij. De PPR was voor de rest van 1986 en in 1987 vooral bezig met de voorbereidingen op de Eerste Kamerverkiezingen. Het Links Overleg tussen de PPR, CPN en PSP vond nog sporadisch plaats, maar er was geen sprake van een discussie om op landelijk niveau samen te werken. Op provinciaal niveau werden wél samenwerkingen aangegaan.¹⁹⁰ De drie partijen deden in vier provincies op één lijst mee en in zes andere provincies hadden de CPN en PSP een gezamenlijke lijst en deed de PPR zelfstandig mee.¹⁹¹ Deze verkiezingen werden door de PPR gevoerd onder het motto ‘vrolijk links’, om te proberen het imago van de partij wat op te krikken.¹⁹² De campagne was vrij succesvol, aldus Van der Plaat, die de uitslag besprak tijdens een partijbestuursvergadering in maart. Zij constateerde dat de zelfstandige PPR beter scoorde dan de combinatielijsten. Klaas-Wybo van der Hoek vond dat de samenwerking in de provincie moest blijven en dat de partij niet weer een uitgebreide strategiediscussie moest houden. Daar konden verschillende partijbestuursleden zich in vinden.¹⁹³

Het partijbestuur hield woord, want een potentiële samenwerking met de PSP en CPN was vrijwel nooit een agendapunt tijdens partijbestuursvergaderingen in 1987. De PPR zou op landelijk niveau zelfstandig haar weg vinden in het Nederlandse politieke landschap. Dit werd ook op het najaarscongres van de partij in november bevestigd: toen werd een resolutie van het partijbestuur aangenomen die stelde dat de PPR aan de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen zelfstandig zou

¹⁸⁶ KDC, archief PPR, inv.nr. 1313, Notulen partijbestuursvergadering op 4 maart 1986.

¹⁸⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 1314, Partijbestuursverantwoording over de periode maart t/m mei 1986 (mei 1986).

¹⁸⁸ Kiesraad, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19860521> [geraadpleegd op 13 maart 2019].

¹⁸⁹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1314, Notulen vergadering partijbestuur op 27 mei 1986.

¹⁹⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 1316, Verslag Links Overleg op 13 oktober 1986.

¹⁹¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1316, Verslag Progressief Overleg op 8 januari 1987.

¹⁹² Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 38.

¹⁹³ KDC, archief PPR, inv.nr. 1316, Notulen partijbestuursvergadering 21 maart 1987.

deelnemen, tenzij zich ontwikkelingen zouden voordoen die uitzicht boden op een verbreding en politieke vernieuwing. Wel werd weer ingezet op een lijstverbinding met de andere progressieve partijen en moest het GPA worden voortgezet voor de Europese Verkiezingen in 1989.¹⁹⁴ De PPR had met deze resolutie de deur richting de PSP en CPN niet definitief dichtgegooid, maar een samenwerking met die partijen op landelijk niveau was geen topprioriteit.

Wel gingen de partijen weer aan tafel zitten toen voorbereidingen werden getroffen voor de deelname aan de Europese Verkiezingen om het GPA voort te zetten. Al in oktober 1987 werden de voorbereidingen voor de onderhandelingen getroffen tussen de PSP, CPN, PPR en GPN, op initiatief van de PPR.¹⁹⁵ Een heet hangijzer in de onderhandelingen was de lijstvolgorde, waarbij de PPR de beste kandidaat op de hoogste plaats wilde.¹⁹⁶ Halverwege 1988 bleek dat de lijstvolgordediscussie een impasse had veroorzaakt in de onderhandelingen, samen met de naamgeving van het GPA voor de verkiezingen.¹⁹⁷ Vooral de PSP was het niet eens met die naam¹⁹⁸ Uiteindelijk werd eind 1988 toch een nieuw akkoord bereikt, waarbij het GPA zou worden verbreed met niet-partij-gebonden en deel zou nemen onder een nieuwe naam: 'Regenboog'. Met die verbreding en naamsverandering doorbrak 'Regenboog' het 'klein-links-syndroom' waar de partijen in leken vast te zitten.¹⁹⁹

FC Sittardia en opnieuw gesprekken voeren

De klein-linkse partijen kozen na een jaar onderhandelen voor samenwerking bij de Europese Verkiezingen, maar nog steeds werd op landelijk niveau niet overlegd. Ook binnen de PPR-partijtop werd intern niet gediscussieerd over een samenwerking met de klein-linkse partijen. Toch kwamen vanaf maart 1988 verschillende partijprominenten uit de PPR, PSP en CPN - op initiatief van Europarlementariër Nel van Dijk - informeel bijeen om te praten over de toestanden binnen hun partijen, onder de naam 'FC Sittardia'.²⁰⁰

Namens de PPR zaten Janneke van der Plaat, Wim de Boer en Bram van Ojik in het informele vergaderclubje. De Boer gaf aan dat de leden van 'FC Sittardia' veelal dezelfde opvattingen hadden over de politieke strategie van klein-links. *'Het was op een gegeven moment tamelijk vanzelfsprekend dat dat groepje mensen samenkwam om te praten over of het eigenlijk wel goed ging met onze partijen, want het schoot niet op.'*²⁰¹ 'FC Sittardia' wilde een grotere doelgroep bereiken voor de idealen die de klein-

¹⁹⁴ KDC, archief PPR, inv.nr. 1318, Resolutie II van het partijbestuur aan het congres van de PPR bijeen op 20 en 21 november 1987 (november 1987).

¹⁹⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 1318, Notulen vergadering dagelijks bestuur op 12 oktober 1987.

¹⁹⁶ KDC, archief PPR, inv.nr. 1319, Verantwoording partijbestuur aan de Kerngroep van 26 maart 1988 (10 maart 1988).

¹⁹⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 1320, Partijbestuursverantwoording van juni tot september 1988 (september 1988).

¹⁹⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 1321, Besluitenlijst achtste vergadering partijbestuur op 15 september 1988.

¹⁹⁹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1321, Resultaat onderhandelingen over deelname aan de verkiezingen voor het Europees Parlement juni 1989 (november 1988).

²⁰⁰ Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 43.

²⁰¹ Interview Wim de Boer.

linkse partijen hadden om een tegenwicht te kunnen bieden tegenover de PvdA.²⁰² Hieruit bleek dus dat de leden van 'FC Sittardia' vonden dat hun partijen te klein waren om daadwerkelijk invloed te hebben in de Nederlandse politiek. Hier komen zowel de electorale achteruitgang als de wens een machtsfactor te zijn als reden tot een klein-linkse samenwerking aan het licht. Binnen 'FC Sittardia' werd nagedacht over stappen die konden worden gezet om de drie partijen weer om tafel te krijgen. Zo werd bedacht om binnen de CPN een consultatieronde te organiseren, zodat leden weer aan het idee van samenwerking konden wennen.²⁰³ De Boer gaf ook aan dat zij een aantal onafhankelijke mensen in het land wilde bewegen om een oproep van buiten de partijen te doen aan de partijen om weer samen aan tafel te zitten.²⁰⁴

Daarnaast wilde 'FC Sittardia' het PSP-congres omzeilen, omdat de leden al in 1985 dwars hadden gelegen. 'Sittardia'-leden en PSP-bestuursleden Leo Platvoet en Joost Lagendijk gaven enkele prominente leden het idee mee om een referendum te organiseren over de samenwerking met de PPR en CPN, dat door het PSP-partijbestuur werd goedgekeurd. Eind februari stemde de PSP over het referendum met twee potentiële antwoorden: samen naar de verkiezingen of zelfstandig. Met een meerderheid van zeventig procent kozen de PSP-leden voor het streven naar een gemeenschappelijke lijst met de klein-linkse partijen.²⁰⁵

Onderhandelen met gestrekt been

Met een duidelijke uitslag van het PSP-referendum werden de onderhandelingen voor samenwerking tussen de PSP, CPN en PPR na een kleine vier jaar weer hervat. Vlak voordat de uitslag van het referendum bekend was, besprak PPR-voorzitter Bram van Ojik, die in 1988 Janneke van der Plaat had opgevolgd, hoe de PPR keek naar potentiële nieuwe onderhandelingen. Van Ojik stelde dat de PPR niet op nieuwe experimenten zat te wachten na 'de kater van 1985' en dat de partij geen samenwerking wilde die 'na lang gezeur' tot stand zou komen.²⁰⁶ Op de uitslag van het PSP-referendum reageerde de PPR positief, maar stelde wel voorwaarden aan een eventuele samenwerking. De samenwerking moest niet beperkt blijven tot de bestaande partijen ter linkerzijde van de PvdA en de onderhandelingen moesten voor 1 mei zijn afgerond.²⁰⁷ Die deadline vond Van Ojik belangrijk, omdat anders de kans bestond dat de partijen eindeloos in onderhandelingen bleven hangen, waar de kiezer niet blij van zou worden.²⁰⁸

Volgens Van Ojik waren deze voorwaarden essentieel om iets nieuws te creëren. *'Het moest niet een optelsom zijn van drie oude lijken, maar er moest iets nieuws neergezet worden waar ook ruimte*

²⁰² Interview Wim de Boer.

²⁰³ Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 43.

²⁰⁴ Interview De Boer.

²⁰⁵ Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 42-44.

²⁰⁶ KDC, archief PPR, inv.nr. 1322, Stuk notitie krachtenbundeling, geschreven door Bram van Ojik (25 januari 1989).

²⁰⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 1322, Persbericht PPR: reactie PPR op uitslag referendum PSP (18 februari 1989).

²⁰⁸ Interview Bram van Ojik.

*was voor bijvoorbeeld onafhankelijke kandidaten en waar de oude partijen in op zouden gaan.*²⁰⁹ Dat laatste vond Wim de Boer, die toentertijd geen functie binnen de PPR-partijtop bekleedde, een nogal domme strategie. *‘Zoiets moet je niet van tevoren roepen. Dat is echt een onderhandelingsstomiteit geweest, dat vond ik toen al en dat vind ik nu nog steeds.’*²¹⁰

Aan het begin van de onderhandelingen was het opgaan van de oude partijen in één partij nog niet aan de orde. De gesprekken begonnen in maart 1989 met de lijstvolgorde als het eerste onderwerp. Dit onderwerp zorgde gelijk voor meningsverschillen tussen de PSP en CPN aan de ene kant en de PPR aan de andere kant.²¹¹ Het belangrijkste doel voor de CPN met de gesprekken was de inzet om de CPN weer terug te laten keren in de Tweede Kamer. Daarom maakten de communisten zich hard voor een zo hoog mogelijke plaats op de gezamenlijke lijst.²¹²

De start van de onderhandelingsgesprekken bleef niet onopgemerkt onder de leden van de partijen en partijsympathisanten. In maart verscheen een open brief aan de PPR, CPN en PSP over de samenwerking. Veel raadsleden uit de combinatie van de drie of twee van de drie partijen en partijprominenten als De Boer en Van der Plaat hadden de brief ondertekend. De boodschap was helder: een krachtenbundeling die met een ondogmatische en offensieve aanpak van heel links in de Nederlandse politiek kan versterken. De ruim 200 ondergetekenden riepen daarom de drie partijen op om één aansprekende lijst te creëren voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1990.²¹³ Van Ojik merkte dat de druk van onderaf bijdroeg om als PPR deel te nemen de onderhandelingen.²¹⁴

Een partijvoorzitter met een tegenstribbelend bestuur

Hoewel lokale PPR'ers graag wilden dat de partij stappen zette op weg naar een gezamenlijke lijst, was een meerderheid van de PPR-partijtop toch tegen de samenwerking met de PSP en CPN. Ria Beckers wilde bijvoorbeeld het congresbesluit van 1987 over een zelfstandige PPR uitvoeren en zag het PSP-referendum niet als een bijdrage aan de beoogde verbreding en vernieuwing in de samenwerking, dat het congresbesluit wel voorschreef.²¹⁵ Daarnaast waren zowel een meerderheid van het partijbestuur als de Eerste en Tweede Kamerfracties geen voorstander van samenwerking, terwijl voorzitter Van Ojik altijd groot voorstander van samenwerking was geweest.²¹⁶

²⁰⁹ Interview Bram van Ojik.

²¹⁰ Interview Wim de Boer.

²¹¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1322, Brief Bram van Ojik aan partijbestuur en Tweede Kamerfractie (5 maart 1989).

²¹² KDC, archief PPR, inv.nr. 1322, Brief partijbestuur van CPN over inzet bij de komende gesprekken met PPR/PSP (maart 1989).

²¹³ KDC, archief PPR, inv.nr. 1322, Open brief aan CPN, PPR en PSP over samenwerking (maart 1989).

²¹⁴ Interview Bram van Ojik.

²¹⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 1322, Brief Ria Beckers aan partijbestuur, reactie op voorstel Bram van Ojik van samenwerkingsbesprekingen (9 maart 1989).

²¹⁶ Interview Bram van Ojik.

De onderhandelingen over de samenwerking schoten niet op, omdat de partijen het nog steeds niet eens konden worden over de lijstvolgorde. Op 1 april concludeerde Van Ojik tijdens een partijbestuursvergadering dat de besprekingen al in een beslissende fase verkeerden. Als er bij het eerstkomende overleg geen schot in de zaak zat, dan zou de PPR de onderhandelingen afbreken.²¹⁷ Van Ojik voerde middels een gezamenlijk interview met Broersma en Van der Hoek in *Elsevier* de druk op om besluiten in de onderhandelingen te forceren. In het artikel stelde Broersma dat de PPR alleen een gemeenschappelijke lijst wilde als de deelnemende partijen bereid waren om zichzelf uiteindelijk op te heffen.²¹⁸ Van Ojik wist dat zulke uitspraken niet door iedereen zou worden gewaardeerd, maar het leek hem goed om een duidelijk geluid te laten horen.²¹⁹ Ditzelfde geluid werd nog eens door Van Ojik in brieven gericht aan de PSP en CPN meegedeeld: de PPR stond voor een oprichting van een nieuwe politieke formatie, een groen-links alternatief voor kabinetsbeleid en sociaaldemocratische oppositie. Bij deze nieuwe formatie zou langzaamaan de bestaande partijorganen in elkaar worden geschoven en zouden niet-partij-gebonden een plek krijgen.²²⁰

Op 12 april werd het standpunt van de PPR in de onderhandelingen besproken. Daarin verklaarde de CPN dat de blokkade niet bij hen zou liggen en dat de PSP verbaasd en verbijsterd was omtrent de laatste ontwikkelingen. De PSP vroeg zich af of het PPR-bestuur de onderhandelingen wel serieus nam. De PPR-delegatie verklaarde de onderhandelingen wel degelijk serieus te nemen, maar dat er wel een spanningsveld zat tussen de partijideeën: de PPR wilde een nieuwe politieke formatie, terwijl de CPN dat juist niet wilde.²²¹ Een week later spraken de partijen elkaar weer over hoe zw in de onderhandelingen stonden en opnieuw stonden de CPN en PPR tegenover elkaar. De CPN vroeg zich ook af of de PPR in eigen kring wel een dergelijke fusie wilde.²²²

De PPR was niet in staat op eigen kracht een groen-linkse groepering tot stand te brengen en daarom wilde Van Ojik graag verder onderhandelen. Het partijbestuur besloot echter om de gesprekken te beëindigen.²²³ Dit besluit bracht Van Ojik als voorstander van samenwerking in een lastig parket als partijvoorzitter. *'Ik vond het heel moeilijk uit te leggen dat wij niet doorgingen.'*²²⁴ Hierdoor ging Van Ojik bij zichzelf te rade en schreef een brief aan het partijbestuur, waarin hij stelde dat hij een standpunt moest verdedigen dat hij niet deelde. Hij besloot om af te treden als voorzitter.²²⁵ Van Ojik dacht dat door op te stappen hij de weg zou vrijmaken voor iemand die wel achter het bestuursbesluit stond.²²⁶

²¹⁷ KDC, archief PPR, inv.nr. 1323, Gedeelte besluitenlijst partijbestuur, vertrouwelijk (1 april 1989).

²¹⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 1323, Artikel Elsevier 'Je bent groen en je wilt macht' (8 april 1989).

²¹⁹ Interview Bram van Ojik.

²²⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 1323, Brief delegatie PPR van Bram van Ojik aan delegaties CPN en PSP over de voortgang verkennende besprekingen (13 april 1989).

²²¹ KDC, archief PPR, inv.nr. 1323, Besprekingen PPR, CPN en PSP van 12 april 1989.

²²² KDC, archief PPR, inv.nr. 1323, Besprekingen PPR, CPN en PSP van 19 april 1989.

²²³ KDC, archief PPR, inv.nr. 1325, Besluitenlijst twintigste vergadering partijbestuur op 25 april 1989.

²²⁴ Interview Bram van Ojik.

²²⁵ KDC, archief PPR, inv.nr. 1323, Brief Bram van Ojik aan partijbestuur (26 april 1989).

²²⁶ Interview Bram van Ojik.

Enkele dagen later werd Van Ojiks ontslagbrief besproken in een extra ingelaste partijbestuursvergadering, waar hevig werd gediscussieerd. Vrijwel iedereen wilde hem onder druk zetten om geen ontslag te nemen, omdat hij zijn verantwoordelijkheid moest nemen. Vrijwel alle partijbestuursleden accepteerden de ontslagaanvraag van Van Ojik niet. *‘Ze zeiden: als je nu ontslag neemt, ontstaat er een breuk in de partij.’*²²⁷ Het druk zetten wierp zijn vruchten af, want Van Ojik besloot aan het einde van de vergadering om als voorzitter aan te blijven.²²⁸

Coup in PPR om tot akkoord te komen

De Boer zag van buitenaf de ontwikkelingen in het partijbestuur met lede ogen aan. Hij vond het heel onterecht dat de PPR brak in de onderhandelingen. Hij vond het niet passen in de periode van waar de partijen zich in verkeerden. Hij dacht dat de tegenstanders van samenwerking in de veronderstelling waren dat de PPR de andere partijen klein had gekregen, terwijl de PPR volgens De Boer ‘de grootste van niks’ was.²²⁹ Hij wilde daarom actie ondernemen om de onderhandelingen met de PSP en CPN toch door te laten gaan en de meerderheid van de PPR-top te omzeilen. *‘Als je in het land rondkeek, zag je overal afdelingen die samenwerkten en één ding wilden: gezamenlijk de verkiezingen ingaan. Dan denk je: hoe kan je nou daar met zijn tweeën in Den Haag en een paar mensen in het partijbestuur niet begrijpen dat er geen andere keuze is?’*²³⁰ Van Ojik vond ook dat deze druk van onderaf veel heeft bijgedragen aan het tot stand komen van de fusie tussen de klein-linkse partijen.²³¹

Ondertussen was de politieke situatie in Nederland veranderd, omdat het kabinet-Lubbers II op 3 mei viel tijdens een debat over het reiskostenforfait.²³² Hierdoor zouden de Tweede Kamerverkiezingen in september 1989 plaatsvinden, een jaar eerder dan gepland. Hierdoor werd de roep groter onder voorstanders van de samenwerking om opnieuw te onderhandelen over een klein-linkse samenwerking. De Boer zorgde ervoor dat bij een extra partijraad op 6 mei, waarbij het partijbestuur verantwoording moest afleggen over het afbreken van de onderhandelingen, een motie werd ingediend om het partijbestuur op te roepen de onderhandelingen voort te zetten. Deze motie werd aangenomen met een duidelijke meerderheid, maar het partijbestuur besloot na kort beraad de motie naast zich neer te leggen en niet uit te voeren.²³³

Van Ojik vond dat het partijbestuur eigenlijk moest aftreden na zo’n correctie van de partij, maar het partijbestuur bleef aan om de campagne voor de aankomende verkiezingen in goede banen te leiden.²³⁴ Nadat het partijbestuur duidelijk maakte de motie naast zich neer te leggen, stond De Boer

²²⁷ Ibidem.

²²⁸ KDC, archief PPR, inv.nr. 1325, Besluitenlijst eenentwintigste vergadering partijbestuur op 29 april 1989.

²²⁹ Interview Wim de Boer.

²³⁰ Ibidem.

²³¹ Interview Bram van Ojik.

²³² Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw4/kabinet_lubbers_ii_1986_1989 [geraadpleegd op 14 maart 2019].

²³³ Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 49-50.

²³⁴ Interview Bram van Ojik.

tijdens de vergadering op om het heft in eigen hand te nemen. *‘Toen heb ik gezegd, dan gaan wij onderhandelen. Dan is er over een paar weken een resultaat en dan zie je dan maar wat je ermee doet.’*²³⁵ Van Ojik vertelde dat het partijbestuur een afwachtende houding had tegenover de onderhandelingen.²³⁶

Onder een PPR-delegatie geleid door De Boer werden de onderhandelingen met de PSP en CPN weer geopend. Binnen twee weken wisten de drie delegaties tot een akkoord te komen. Er was nog wel enige onenigheid over de lijstvolgorde en de naam van de gezamenlijke, maar die problemen waren snel opgelost.²³⁷ Volgens De Boer kwam het akkoord zo snel tot stand omdat bij de onderhandelingen allemaal mensen aan tafel zaten die het met elkaar eens waren. Hij vertelde dat soms wel scherp onderhandeld, maar dat verder de gesprekken vrij soepel verlopen. Hij wist de PSP te overtuigen om voor ‘Groen Links’ te stemmen als naamgeving. *‘Ik zei tegen hen dat Groen Links precies een naam is die de lading dekt en nooit in de media zal worden afgekort. Groen Links is een enorme branding titel.’*²³⁸

Op 19 mei kwamen de PSP, CPN en PPR tot een akkoord om gezamenlijk mee te doen aan de verkiezingen. Vlak voordat het akkoord werd bereikt sloot de EVP nog aan bij de onderhandelingen, maar kon geen invloed uitoefenen op de voorgestelde plannen.²³⁹ In het akkoord werd duidelijk gemaakt welke doelstelling Groen Links had: een krachtenbundeling van partijen en niet-partij-gebondenen, door met één lijst deel te nemen aan de Tweede Kamerverkiezingen in september.²⁴⁰ Een dag later was in de Beurs van Berlage in Amsterdam een soort protestbijeenkomst gepland met allerlei partijleden van de PSP, PPR en CPN, omdat zij volgens De Boer het te zot voor woorden vonden dat de partijen niet tot een gezamenlijke lijst konden komen. Zij wisten niet dat het akkoord was bereikt. *‘Dat was wel mijn finest hour. Ik zei tegen de aanwezigen: er is een akkoord en dat zit in dit mapje. Het werd gelijk een feestje.’*²⁴¹

Merkwaardig was dat de PPR-partijtop, die ook tijdens de bijeenkomst aanwezig was, na de bekendmaking van het akkoord en het slagen van de onderhandelingen, zich ineens positief uitlieten over het bereikte akkoord, terwijl de partijtop in meerderheid zich tegen een samenwerking had gekeerd.²⁴² Van Ojik merkte op dat hij dat ook een rare situatie vond, maar zei dat met het akkoord de samenwerking niet meer was tegen te houden. *‘Het was een akkoord dat heel veel mensen in de PPR*

²³⁵ Interview Wim de Boer.

²³⁶ Interview Bram van Ojik.

²³⁷ Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 50-51.

²³⁸ Interview Wim de Boer.

²³⁹ Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 52.

²⁴⁰ KDC, archief PPR, inv.nr. 1323, Akkoord over één lijst bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer (19 mei 1989).

²⁴¹ Interview Wim de Boer.

²⁴² Lucardie & Voerman, *Van straat naar staat*, 52.

wilde.²⁴³ De Boer vond vooral de houding van Bas de Gaay Fortman merkwaardig. ‘*Hij prees mij de hemel in als de Steenkamp van Groen Links, alsof ik daar blij van werd*’, verklaarde De Boer lachend.²⁴⁴

Conclusie

Met de kater van de onderhandelingen tot samenwerking in 1985 in het achterhoofd besloot het PPR-congres in 1987 om bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen zelfstandig mee te doen. Voornaamste reden was dat de PPR de grootste partij was van de drie klein-linkse partijen met twee zetels. De noodzaak om samen te werken was er niet bij de PPR-partijtop, omdat zij ervan overtuigd waren dat de PPR genoeg invloed had in de Nederlandse politiek. De leden van ‘FC Sittardia’ daarentegen vonden juist dat de machtsfactor van de drie klein-linkse partijen te klein was en alleen door nadere samenwerking kon worden vergroot. Ook de druk uit de lokale afdelingen van de partijen zorgden ervoor dat de partijen weer gingen onderhandelen om tot een samenwerking te komen. Door de val van het kabinet-Lubbers II werd de druk om tot het bereiken van een akkoord nog verder verhoogd. Na een bestuurscrisis binnen de PPR en een ‘coup’ door De Boer kwam het akkoord alsnog tot stand. De CPN, PPR, en PSP zouden met de EVP en niet-partij-gebondenen onder één naam meedoen aan de Tweede Kamerverkiezingen: Groen Links.

²⁴³ Interview Bram van Ojik.

²⁴⁴ Interview Wim de Boer; De referentie naar Steenkamp was naar Piet Steenkamp, die wordt gezien als de geestelijk vader van het CDA (Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09ll9ar8zy/p_a_j_m_piet_steenkamp) [geraadpleegd op 14 maart 2019].

Conclusie

In de wetenschappelijke literatuur hebben meerdere politicologen en historici zich bezig gehouden met het fenomeen partijfusies en welke redenen partijen hebben om de handen ineen te slaan en samen verder te gaan. In dit onderzoek stond de PPR centraal en op basis van een uitgebreid archiefonderzoek én het gebruik van *oral history* is getracht de volgende vraag te beantwoorden: Welke redenen gaven voor de PPR-partijtop de doorslag om te fuseren met de klein-linkse partijen tot Groen Links in de periode 1977-1989?

Bas de Gaay Fortman is stellig wat betreft de fusie: ‘*Groen Links is ontstaan uit armoede, omdat er geen rol meer was voor een serie linkse splinterpartijtjes.*’²⁴⁵ Hieruit valt te concluderen dat de electorale achteruitgang en de beperkte machtsfactor van de PPR en de andere klein-linkse partijen, de partijen dwongen om uiteindelijk met elkaar te samenwerken voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1989. Het was een overlevingsstrategie, dat aansluit bij de reden die Bosmans en Van Kessel aangeven over het ontstaan van Groen Links. Een machtsfactor hebben als partij kwam als reden veelvuldig terug in het PPR-partijbestuur om te samenwerken, mede omdat de PPR gedurende de hele onderzoeksperiode op zoek was naar de progressieve meerderheid in het parlement. Deze reden past bij de conclusie van Voerman over de Groen Links-fusie. In de periode 1977-1981 werd de PvdA in het PPR-partijbestuur nog gezien als serieuze samenwerkingspartner om de machtsfactor te vergroten, maar na de val van de ‘Godebald’-groep werden de PSP en CPN definitief gezien als samenwerkingspartners. In de periode 1986-1989 was een meerderheid van het PPR-partijbestuur in de veronderstelling dat de PPR zelfstandig een voldoende machtsfactor kon blijven, maar toen uiteindelijk een akkoord was bereikt, werd deze mening meteen losgelaten.

In het wetenschappelijke debat is echter niet duidelijk of (het gebrek aan) ideologische verschillen tussen de partijen een reden was voor de slagingskans van een fusie. Het trio Bolleyer/Keith/Ibenskas stelden dat de partijen wel degelijk ideologisch verschillend waren, net als Verkooijen en De Rooy, terwijl het trio Deschouwer/Lucardie/Beyens verklaarden dat tussen de partijen weinig ideologische verschillen betonden. Dit onderzoek sluit zich aan bij het laatstgenoemde trio. Uit het archiefonderzoek blijkt dat al vrij vroeg tussen de PPR, PSP en CPN vrijwel geen inhoudelijk en ideologische verschillen waren, zeker niet in 1989. Dit beeld werd in de interviews door Van Ojik en De Boer bevestigd.

Een belangrijke reden dat door het wetenschappelijke debat wordt genegeerd is de druk die van lokale partijleden werd uitgeoefend om de landelijke partijtoppen aan de onderhandelingstafel te krijgen. In veel gemeenteraden en de Provinciale Staten werkten de PPR, PSP en CPN vaak succesvol samen, waardoor lokaal het beeld ontstond dat dit ook op landelijk niveau moest gebeuren. Zowel Van Ojik als

²⁴⁵ Interview Bas de Gaay Fortman.

De Boer benadrukten de essentie van deze druk van onderaf, die ervoor zorgden dat de partijen überhaupt gingen onderhandelen en uiteindelijk tot een akkoord konden komen.

Dit onderzoek heeft zich gefocust op de redenen die speelden binnen de PPR-partijtop om tot een geslaagde samenwerking te komen. Hierbij is slechts sporadisch gekeken naar de redenen die binnen de PSP en CPN een rol speelden om te samenwerken met andere partijen. In de bestaande wetenschappelijke literatuur is deze invalshoek nog niet behandeld. In een vervolgonderzoek zou kunnen worden onderzocht hoe de partijtoppen van de PSP en CPN dachten over een samenwerking met de PPR. Ook dit onderzoek kan gebaseerd worden op een archiefonderzoek en op interviews met partijprominenten, die voor deze partijen actief waren in de samenwerkingsgesprekken.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
 - Verkiezingsprogramma's PPR
 - Program Politieke Partij Radikalen, 1969.
 - PPR '72.
- Katholiek Documentatie Centrum
 - Archief Politieke Partij Radikalen
 - Inventarisnummer 609: Stukken betreffende vergaderingen van de Kerngroepcommissie 1977.
 - Inventarisnummer 610: Stukken betreffende vergaderingen van de Kerngroepcommissie 1978.
 - Inventarisnummer 616: Stukken betreffende het partijbestuur 1979.
 - Inventarisnummer 617: Stukken betreffende het partijbestuur 1979.
 - Inventarisnummer 757: Notulen van het partijbestuur. Met bijlagen 1980-1981.
 - Inventarisnummer 760: Notulen van het partijbestuur. Met bijlagen 1981-1982.
 - Inventarisnummer 1301: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur september-december 1982.
 - Inventarisnummer 1302: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur januari – februari 1983.
 - Inventarisnummer 1303: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur maart 1983.
 - Inventarisnummer 1305: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur juni – september 1983.
 - Inventarisnummer 1306: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur oktober – december 1983.
 - Inventarisnummer 1307: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur januari – mei 1984.
 - Inventarisnummer 1308: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur juni – oktober 1984.
 - Inventarisnummer 1309: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur november – december 1984.
 - Inventarisnummer 1310: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur januari – mei 1985.
 - Inventarisnummer 1311: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur juni – augustus 1985.
 - Inventarisnummer 1312: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur september – december 1985.

- Inventarisnummer 1313: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur januari – april 1986.
- Inventarisnummer 1314: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur mei – augustus 1986.
- Inventarisnummer 1316: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur januari – mei 1987.
- Inventarisnummer 1318: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur oktober – december 1987.
- Inventarisnummer 1319: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur januari – mei 1988.
- Inventarisnummer 1320: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur juni – september 1988.
- Inventarisnummer 1321: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur oktober – december 1988.
- Inventarisnummer 1322: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur januari – maart 1989.
- Inventarisnummer 1323: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur april – mei 1989.
- Inventarisnummer 1325: Stukken betreffende vergaderingen van het partijbestuur augustus 1989.

Interviews

- Bas de Gaay Fortman, afgenomen op 7 januari 2019.
- Ad Melkert, afgenomen op 11 januari 2019.
- Bram van Ojik, afgenomen op 4 februari 2019.
- Wim de Boer, afgenomen op 6 februari 2019.

Secundaire literatuur

- Becker, Uwe & Philip van Praag (red.), *Politologie. Basisthema's & Nederlandse politiek* (Apeldoorn, 2006).
- Bélanger, Eric & Jean-François Godbout, 'A Theory of Party Mergers', *Canadian Political Science Association Meeting* (2005), 1-24.
- Beyens, Stefanie, Paul Lucardie & Kris Deschouwer, 'The Life and Death of New Political Parties in the Low Countries', *West European Politics* 39:2 (2016), 257-277.
- Bolleyer, Nicole, Raimondas Ibenskas & Daniel Keith, 'The survival and termination of party mergers in Europe', *European Journal of Political Research* 55 (2016), 642-659.
- Bosmans, Jac & Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 2011)

- Coffé, Hilde & René Torenvlied, 'Explanatory Factors for the Merger of Political Parties', *UC Irvine CSD Working Papers* (2008), 1-14.
- Hajek, Andrea & Angela Davis, 'Oral History' in: James D. Wright ed., *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Amsterdam, 2015).
- Van der Heijden, Peter & Alexander van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten -Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967* (Nijmegen, 2010).
- Ibenskas, Raimondas, 'Marriage of Convenience: Explaining Party Mergers in Europe', *The Journal of Politics* 78:2 (2016), 343-356.
- Inglehart, Ronald, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (Princeton, 2015).
- Koole, Ruud, 'De onmogelijke fusie van D66 en VVD', *Namens* 5:4 (1990), 5-13.
- Lees, Charles, Dan Hough & Dan Keith, 'Towards an Analytical Framework for Party Mergers: Operationalising the Cases of the German Left Party and the Dutch Green Left', *West European Politics* 33:6 (2010), 1299-1317.
- Lucardie, Paul, Wijbrandt van Schuur en Gerrit Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden, 1999)
- Lucardie, Paul & Gerrit Voerman, *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam, 2010).
- Van Merriënboer, Johan & Carla van Baalen, *Polarisatie en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971* (Amsterdam, 2013).
- Raleigh Yow, Valerie, *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences* (Londen, 2015).
- De Rooy, Piet, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam, 2014)
- Verkooijen, Peter, *Goed & Fout na de oorlog. De grote lijnen van de recente Nederlandse politieke geschiedenis* (Amsterdam, 2000)
- Voerman, Gerrit, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek', *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1991* (1992), 123-148.
- Waltmans, Henk, *Niet bij rood alleen. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR* (Groningen, 1983).

Digitale bronnen

- Kiesraad
 - <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/vergelijk/> (Geraadpleegd op 5 februari 2019).
 - <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/EP19790607>> [geraadpleegd op 1 maart 2019].

- <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19810526> [geraadpleegd op 2 maart 2019].
- <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19820908> [geraadpleegd op 8 maart 1983].
- <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/EP19840614> [geraadpleegd op 10 maart 2019].
- <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19860521> [geraadpleegd op 13 maart 2019].
- **Parlement.com**
 - https://www.parlement.com/id/vg09llfbcyp/h_j_g_henk_waltmans [geraadpleegd op 14-11-2018]
 - https://www.parlement.com/id/vg09llpiqfs6/w_th_wim_de_boer [geraadpleegd op 13-12-2018].
 - https://www.parlement.com/id/vg09llce9qq9/b_bas_de_gaay_fortman [geraadpleegd op 13-12-2018].
 - https://www.parlement.com/id/vg09llobysxy/a_p_w_ad_melkert?ac=1:kub:u:iA%2fxpheFOckiuWrrtSBZuuFxTNw [geraadpleegd op 14-12-2018].
 - https://www.parlement.com/id/vg09llpkvfa/a_bram_van_ojik [geraadpleegd op 13-12-2018].
 - https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wso/politieke_partij_radikalen_ppr (geraadpleegd op 21-01-2019).
 - https://www.parlement.com/id/vh8lnhrq7ybf/schaduwkabinetten_als_mislukte_opmaat (Geraadpleegd op 29 januari 2019).
 - https://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwxb/kabinetscrisis_1977_grondpolitiek (Geraadpleegd op 5 februari 2019).
 - https://www.parlement.com/id/vg09llfxv9yz/f_h_p_boy_trip [geraadpleegd op 27 februari 2019].
 - https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw7/kabinet_van_agt_ii_1981_1982 [geraadpleegd op 8 maart 2019].
 - https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw4/kabinet_lubbers_ii_1986_1989 [geraadpleegd op 14 maart 2019].
 - https://www.parlement.com/id/vg09ll9ar8zy/p_a_j_m_piet_steenkamp [geraadpleegd op 14 maart 2019].

Krantenartikelen

- **De Tijd**
 - ‘Christen-radicalen zoeken steun’(12 augustus 1967).